НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С. ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 115 (17063)

2005 чылдың октябрь 13, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 21.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

БОТТУҢ ОРУЛГАЗЫН КӨВҮДЕДИР

Тыва Республиканың Чазааның октябрь 11-де болуп эрткен хуралынга дөртен ажыг айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

2005 чылдың январь-сентябрь айларда Тыва Республиканың каттышкан бюджединиң күүселдезиниң болгаш бодунуң орулгазын өстүрериниң бердинген планныг онаалдаларын күүседир дээш яамыларның, ведомстволарның, кожууннар, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының ап турар хемчеглериниң дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди республиканың Саңхөө яамызының сайыдының оралакчызы Н.Т. Салчак кылган.

Баш бурунгаар үндүрген санчурагайлар езугаар алырга, Тыва Республиканың каттышкан бюджединче план езугаар 963,3 млн. рубль бодунуң орулгазын киирер тургаш, 964,3 млн. рубльди киирген. Кол үндүрүглерден болгаш үндүрүгден аңгы кирер орулгаларның даалгазын күүседкен. Эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, организацияларның, кижилерниң киирип алган орулгазындан, өнчү-хөреңгиден болгаш өске-даа кирер үндүрүглер көвүдээн.

Бо чылдың тос айында Тыва Республиканың республика бюджеди 687 млн. рубль бодунуң орулгазын киирип алыр планныг тургаш, 674 млн. рубльди киирип алган, даалганы 98,1 хуу күүседкен. Ак-Довурак хоорай эрткен айларда бодунуң орулгазын киирип алыр онаалданы боттандырып шыдаваан.

2005 чылдың сентябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, республиканың каттышкан бюджединге киирер ужурлуг үндүрүглер талазы-биле төлевирниң чедир төлеттинмээни 126 млн. рубль болган, азы чыл эгезинге деннээрге, 10,4 млн. рубль кудулаан.

2005 чылдың дөртү кварталында республиканың каттышкан бюджединче үндүрүглерден болгаш чыылдалардан 879,2 млн. рубльди киирип алырын планнаан. Ооң аңгыда бо чылдың тос айларында чамдык үндүрүглерден орулга киирип алыр даалганы күүседип шыдаваан, ону дөртү кварталда күүседириниң шыңгыы хемчеглерин алыры чугулазын хуралга айыткан.

Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хуралга боттуң орулгазын көвүдедири-биле бүгү-ле курлавырларны дилеп тывар дээш чогуур ажылды чорудары республиканың яамыларының, ведомстволарының удуртукчуларының хүлээлгези болурун айыткан.

Бо айтырыг талазы-биле Чазак хуралының хүлээп алган доктаалында 2005 чылдың дөртү кварталында республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының каттышкан бюджетче киирер бодунуң орулгазының планныг даалгаларын берген.

ФЕДЕРАЛДЫГ ХООЙЛУНУҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

2004 чылдың август 22-де үнген №122 Федералдыг хоойлуну күүседип турарының дугайында айтырыгны Чазак хуралынга чугаалашкан.

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының удуртукчузу Б.А.Тугур-оол сөс алгаш, 2005 чылдың сентябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, федералдыг даңзыда күрүнеиң социал дузазын алыр эргелиг 29258 кижи бар, оларга бо чылдың эрткен тос айларында 138,9 млн. рубль түңнүг көрдүнген чиигелде акшазын төлеп бергенин дыңнаткан. 2005 чылдың октябрь 1-ге чедир социал ачы-дуза чедирилгезинден ойталаан дугайында 8600 кижи билдириишкин киргеш, «социал пакеттиң» орнунга акшазын алыр күзелин илереткеннер. Оларга 2006 чылдың январь 1-ден эгелээш, халас путевка, эм аймаа бербес, акшазын бээр. Чамдык хамаатыларның «социал пакеттен» ойталаанының чылдагааны чиигелделиг путевкаларны, эмнерни четчири-биле хандырбайн турарындан болган. Тыванын Пенсия фондузунуң салбыры №122 Федералдыг хоойлуну күүседир дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турарын ооң удуртукчузу чугаалаан.

Россия Федерациязының Социал камгалал фондузунуң Тыва Республикада девискээр салбырынга санаторий-курортка халас эмнедир документилерлиг хамаатылардан октябрь 4-ке чедир 3383 билдириишкин кирген, оларга чыл эгезинден бээр 1989 путевканы берген, ооң өртээнге 20,7 млн. рубльди шилчидип бергенин фондунуң салбырының удуртукчузу А.В.Сухов илеткээн. «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында», «Хоочуннар дугайында» Федералдыг хоойлуларда айытканын езугаар инвалидтерге, хоочуннарга херектиг техниктиг дериг-херекселдерни кылып бээр хемчеглерни салбыр алган. Фондунуң салбырынга 427 хамаатыдан билдириишкин кирген, оларның дилеглерин хандырар хемчеглерни алган. Федералдыг бюджеттен 3083,8 муң рубльди берген, ооң 66 хуузун инвалидтерниң, хоочуннарның хереглелдеринге чарыгдаан.

№122 Федералдыг хоойлу езугаар федералдыг даңзыда кирген 28900 хамаатыны халас эмнер аймаа-биле хандырар хемчеглерни республиканың эмнелге албан черлери ап турарын Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Б.К.Күдерек чугаалаан. Тос айларда 45256 кижи чиигелделиг эмнер рецептизи бижидип алыры-биле келген. Эмнелге ажылдакчылары 126753 рецептини бижип берген. Аптекалар 106325 рецептиге халас эмнерни берген. Девискээр даңзызында немелде эм алыр ужурлуг 26447 кижи кирген. Тос айларда оларның 28 776 кижи чиигелделиг эмнер рецептизи алыры-биле келген. Эмнелге ажылдакчылары 79572 рецептини бижип берген. Аптекалар 59992 рецептиге эмнерни берген. Чугула херектиг эмнер-биле аптекалар чедир хандыртынмаанындан рецепт бижидип алган кижилер эмнерни чедир албайн турарын ол айыткан.

Ш.Д.Ооржак Тыванын аптекалары херектиг эмнер-биле чүге хандыртынып шыдавайн турарының чылдагааннарын сайыттан айтыргаш, ону дарый шиитпирлээр дээштиг хемчеглерни алыр даалганы берген.

Чиигелделиг акша алыр республика даңзызында 13315 кижи кирген, оларга ай санында ону төлеп бээр хемчеглерни чорудуп турза-даа, төлээр ужурлуг акшаның өрези 6092,3 муң рубль чедип турар. Ак-Довурак хоорайның, Таңды, Кызыл, Бай-Тайга, Бии-Хем кожууннарның өрези эңне хөйүн ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы Л.В.Никифорова хуралга дыңнаткаш, ону төлээр хемчеглерни ап турарын чугаалаан. Чурттаар оран-сава, коммунал ачы-дуза хөлезини төлээринге 16632 өг-бүлеге субсидияны берген. Федералдыг болгаш республика даңзызында кирген, пенсия назыны четкен хоорайның база хоорай чанының транспортунга халас чоруур эргелиг хамаатыларга чогуур документилерни берген, оларны ажыглап турарлар. №122 Федералдыг хоойлуну боттандырар өске-даа хемчеглерни яамы кылып турар.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хурал хүлээп алган, ында №122 Федералдыг хоойлунуң күүселдезинде четпестерни эдериниң хемчеглерин айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Д.-С. Б. Яндактың дугайында

1. Күрүне пенсиязынче үнгени-биле холбаштыр Даваа-Самбуу Бээжинович Яндакты Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Удуртукчузу – Тыва Республиканың сайыды албан-дужаалдан хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл, 2005 чылдың октябрь 11, №225

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш база Россияның Хамаарышпас Профэвилелдер Федерациязының 15 чыл ою-биле холбаштыр

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң кол бухгалтери ***Елизавета Алексеевна Алехинага***;

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының даргазы ***Карбай-оол Хертекович Шавыраага*** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Харылзаа ажылдакчыларының Ниити-россия профэвилелиниң Тывада девискээр организациязының даргазы ***Ирина Владимировна Белякованы,***

«Тывахарылзааинформ» ААН-ниң Чадаанада электрохарылзаа белдириниң экономизи ***Дузак-Саар Си-Сотовна Монгушту*** шаңнаар.

Кызыл, 2005 чылдың октябрь 11, №226

Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң эртемденнерин шаңнаар дугайында

Тыва эртемниң хөгжүлдезинге киирген улуг үлүг-хуузу дээш база Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң тургустунган хүнүнден бээр 60 чылдаанынга тураскаадып

«Тыва Республиканың эртемининг алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң башкарыкчы эртем ажылдакчызы, культура секторунуң эргелекчизи ***Маргарита Петровна Татаринцевага*** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижиин

Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң улуг эртем ажылдакчызы ***Зоя Васильевна Анайбанга;***

Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң директору ***Вячеслав Донгакович Март-оолга;***

Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң улуг эртем ажылдакчызы ***Марина Васильевна Монгушка;***

Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунда библиотека эргелекчизи ***Зоя Мытпылаевна Монгушка*** тыпсыр.

Кызыл, 2005 чылдың октябрь 11, №227

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медалы-биле шаңнаарының дугайында

Республиканың хөгжүм уран чүүлүн хөгжүдеринге киирген үлүг-хуузу база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медалы-биле Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң даргазы ***Кара-Кат Очур-оолович Ооржакты*** шаңнаар.

Кызыл, 2005 чылдың октябрь 11, №228

Тураскаал ажыдыышкыны

Чонунга экини күзээн куштар

Октябрь 12-де Кызыл хоорайга Улуг-Хемниң эриинде Кызыл партизаннар кудумчузунуң 41 дугаар бажыңының баарынга чон хөйү-биле чыылган. Республиканың чурттакчыларының ачы-буяны-биле тургускан «Шериг болгаш албан-хүлээлгезин эрттирип тура чок болган Тыванның оолдарынга» деп тураскаалдың байырлыг ажыдыышкыны ол эртен болган.

Байырлыг митингини ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады, тураскаалды тургузарының республика комиссиязының даргазы В.О.Тарыма ажыткан. Шериг болгаш албан-хүлээлгезин эрттирип тура чок болган дайынчыларның база эрге-хоойлу органнарының ажылдакчыларының адын мөңгежиткен тураскаалдың ажыдыышкынынга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Оржак, ТР-ниң Шериг комиссары С.В.Тарулин, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазы К.А.Маспык-оол, дайын хөделиишкиннериниң хоочуну Э.Ю.Байыр-оол база өскелер-даа сөс ап, чүве чугаалаан.

Чонунуң мурнунга хүндүткелди чаалап ап, Төрээн чурт, чонун камгалаар дээш амы-тынын бээринден чалданмаан Тыванның эрес-дидим оолдарын өстүрүп кижи-

Чонунга экини күзээн куштар

Ол ышкаш тураскаалды тургузарынга дорту-биле киришкен комиссияга, ооң даргазы В.Тарымага, скульптор А.О.Ойдупка база ачы-буянын көргүскен бүгү чонга өөрүп четтириишкинни илереткен. Тураскаалды тургузарының республика комиссиязының даргазы Валерий Тарыманың чугаалап турары-биле алырга, тураскаал тургузарының ажылдары эрткен чылын республиканың Чазаа тускай доктаалды хүлээп алганы-биле эгелээн. Ол чүгле чоннуң акша-хөреңгизи-биле тургустунган. Аңаа 100 муң хире рубль чыгдынган.

Беш көге-буганы ужудуп үндүрүп турар ийи холду хевирлээн

тураскаалдың автору скульптор А.Ойдуп 2 хол иениң ийи холун азы Каа-Хем биле Бии-Хемни илередип турар дээрзин чугаалап турар. А беш куш дээрге, чонунга эки чүүлдү кылыр дээш ужуп үнген чоннуң оолдары болур. Тайбыңны илереткен беш көге-буга —ужуп үнген чоннуң оолдары куш кылдыр хевирлеттингени, олар бистиң аравыста ам-даа артканын илередип турар.

Диңмиттиг шериг аялгазының, үгер-боолар дааштаашкынының үделгези-биле тураскаалдың ажыдыышкын езулалын, шывыын дүжүргениниң соонда кажыыдал минутазын чарлаан. Шериг комиссарының командылааны-биле Улуг-Хемниң эриин дургаар кончуг чараш шериг парады база болган.

Чыскаалга кызыгааржыларның, ИХЯ-ның тускай даалгалыг отрядындан эгелээш өөредилге черлеринде, школаларда шериг чурумунга өөренип өзүп орар оолдар, кыстарның отрядтары киришкен.

Чойганмаа САТ.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Интернеттен медээлер

Өлгеннерниң саны 40 муң ашкан

Пакистанның удуртулгазы чер шимчээшкининден когараан бүгү улустарга амдыы дээрезинде дуза кадып шыдавазын миннинген. Баш бурунгаар санаашкыннар-биле алырга, чурттуң 2,5 миллион ажыг чурттакчылары түреңги байдалда келген.

Үрегдеттинген районнарда үптээшкиннер эгелээн, Каттышкан Нациялар Организациязының эксперттери болуп болгу дег гуманитарлыг хай-халаптың дугайында сагындырып, эмчилер эпидемияларның эгелеп болурундан айыылзынып турар. Сөөлгү сан-медээлер-биле алырга, өлген кижилерниң саны 40 муң ашкан.

Бузундулар адаанда ам-даа он муң ажыг кижи бар болуп чадавас. Ынчалзажок, камгалакчыларның чугаалап турары-биле, оон бээр үр үениң эрткениниң ужун балыгланган кижилерниң амы-тынныг артар аргазы чок. А бертинип, балыгланмаан, ынчалза-даа дашкаар боду үнүп шыдавас кижилерде ындыг арга-шинек ам-даа бар.

Кондолиза Райс дуза кадарын аазаан

Вторникте АКШ-тың күрүне секретары Кондолиза Райс Төп Азия чурттарынче бодунуң баштайгы аян-чоруун эгелээн. Барып чедер черлери — Киргизия, Таджикистан, Казахстан болгаш Афганистан.

Кондолиза Райс эң баштай кыргыс

найысылал Бишкекке доктааган. Ону танцысам, чоннуң ыры-хөгжүмү болгаш аъш-чем-биле уткаан.

Райс чурттуң президентизи Курманбек Бакиев-биле ужурашкан. Кыргыс демократияны деткиир база экономиктиг реформаларга дуза кадар дугайында аазаашкыннардан аңгыда, ужуражылгага чугаа Бишкектиң Манас аттыг аэропортунда паараңнаан коалицияның шериг баазазының салымының дугайында болган.

Ам АКШ база бир өске, Узбекистанда турар баазаның салым-чолун шиитпирлээр апаар. Ташкентини аян-чоруктуң программазындан кара өжегерээн үндүр шыйып каапкан турган. Оон чылдагааны чүдел дизе, узбек эрге-чагыргалар бо чылдың майда Андижанга болган болуушкуннарга бүгү-делегейниң истелгезин чорударынга удурланган турган. Ынчалзажок Узбекистанда амдыгаа дээр АКШ-тың шериг баазазы турбушаан хевээр, ындыг болганда Вашингтонга аңаа чаа девискээрни божуударый тывары чугула апарган.

Меркель Россия-биле харылзааларны баксыратпазын аазаан

Бодавыже, Германияның чаа канцлериниң албан-дужаалынга оон төөгүзүнүң дургузунда бир-ле дугаар хөрээжен кижи келир хире.

Понедельникте ГДР-ге төрүттүнген Ангела Меркель Улуг коалицияны чогум-на ол баштаарын элдээрти чугаалаан, ону тургузарының дугайын социал-демократтар болгаш ХДС/ХСС-тиң оппозисчи блогу дугуржуп алган.

Чаа чазакка албан-дужаалдарны хуваарының дугайында албан-езузунуң чугаалажыышкыннары бир неделя болгаш эгелээр, ынчалзажок партияларның баштыңнары ам безин сайыттар портфельдерин үлежип эгелээн. Амдыы дээрезинде билдинип турары-биле алырга, сес сайыт албан-дужаалдарын Германияның социал-демократтыг партиязы, арткан алдызын амгы оппозиция алыр. Чамдык дыңнадыглардан алырга, амгы камгалал сайыды Петер Штрук Даштыкы херектер яамызының удуртукчузу болуп болур.

Ооң-биле чергелештир, Герхард Шредер улуг политикадан үнүп чоруур күзелдиг деп дамчыыр чугаа база дыңналып келген. Германияның социал-демократтыг партиязы аңаа хамаарыштыр албан езузунуң тайылбырын бербээн.

Россия биле Германияның аразында харылзаалар сөөлгү чылдарда Владимир Путин биле Герхард Шредерниң аразында амы-хуунуң хамаарылгалары-биле кол нуруузунда тодараттынып келген. Ындыг болзажок, Россияның Президентизи-биле чоокта чаа болган ужуражылгазынга ынчан канцлерге кандидат турган Ангела Меркель бир эвес соңгулдаларга ол тиилээр болза, Германия Москва-биле стратегтиг кады ажылдажылганы хөгжүдеринче чүткүлдүг болур деп демдеглээн. Чоокку келир үе сөглээн сөзүн ол ээлээр бе дээрзин көргүзе бээр.

База бир ийи россий регион каттыжарын күзей берген

Вторникте байырлыг байдалга Иркутск облазы биле Усть-Орда Бурят автономнуг округту каттыштырарының төлевилелинге ат салган.

Иркутск областың губернатору Александр Тишанин, автономияның баштыңы Валерий Малеев болгаш ийи регионнарның парламентилериниң удуртукчулары кады хөделиишкиннерниң дугайында дугуржулганы чарган, а ол ышкаш чурттуң Президентизинге чаңгыс аай регионну тургузарын дилээн кыйгырыгны киирген.

Федерацияның ийи субъектизин кадыптар таварылгада, тус черниң чурттакчыларының амыдыралының деңнели бедиир деп кады медеглелде политиктер бүзүредип турарлар. Ийи регионнуң девискээрлеринде чурттап турар чоннарга оларның боттускайлаң амыдыралын, культуразын болгаш дылын кадагалап арттырарын аазаан.

Иркутск облазы биле Усть-Орда Бурят автономнуг округту каттыштырарының талазы-биле референдумну келир чылдың апрельде эрттирери планнаттынып турар. Бир эвес соңгукчулар ук идеяны деткиир чүве болза, Россияның картазынга чаа субъект 2008 чылдың январь 1-де көстүп кээр.

www.ntv.ru

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Хуралында

Ю.АНАНЬИН: "Кызыл — дээре хоорайларның бирээзи болур дизе..."

— Юрий Юрьевич, силер депутатчы ажыл-чорудулгага арга-дуржулганар улуг, ийи катап Улуг Хуралдың депутадынга, үш катап Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Хуралының депутадынга соңгуттуруп турган болгай силер. Ийиги чыыштың ажылында чүү өскерилгенин чугаалап берип көрүңерем?

— Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Хуралының ийиги чыыжы бодунуң ажылын 2004 чылда эгелээн. Бөгүнде хоорайның төлээлекчилер органында 2009 чылга чедир ажылдаары-биле 26 депутат соңгуттурган. Ам-даа дөрт соңгулда округтарынга немей соңгулдалар болуру көрдүнүп турар.

Бирги чыыштың ажылы-биле деңнээр болза, ол удаа 19 депутат соңгуттурган турган болгаш кайы-бир депутаттың кайнаар бир черже чорупканы-биле сессияның ажылы доктаар ужурга таваржып турган. Ам кворум чогу-биле чаңгыс-даа сессия ажылын соксатпаан. Хуралдың тургузуун өйлей улгаттырганы эки-дир. Ол ышкаш комитеттерге профессионалдыг ажылдаарынга болгаш хоорай чагыргазы-биле кады шиитпирлер хүлээп алырынга эптиг байдалдар тургустунган болгаш үе база бар апарган. Үште, соңгукчуларның чагырларын күүседири белен апарган.

— Күүсекчи эрге-чагырга-биле силерниң хамаарылганар кандыгыл?

— Күүсекчи болгаш төлээлекчи органның аразында турар ужурлуг ажылчы хамаарылгалыг мен.

Хоорай чагыргазының база бистиң санап турарывыс-биле алырга, хоорайның чурттакчыларынга ажыктыг болгу дег чаа эгелээшкиннерни үш чыл улаштыр деткип келдивис. Чамдык айтырыгларже көрүштер аңгыланы бээр таварылгалар турар, ынчалзажок чогумчалыг шиитпирни тып ажылдап турар бис. Моон-даа соңгаар шак ынчаар ажылывыс уламчылаар боор деп бодаар-дыр мен.

— Солдаттың генерал болуксаар күзели ышкаш Россия Федерациязының Федералдыг Чөвүлелиниң Күрүне Думазының депутады болуксаар силер бе?

— Күрдуманың депутады болуру чүгле күзелден хамаарышпас. Аңаа хөй күш болгаш хөреңги херек. Артында-ла партиядан идигни ап, депшиттирер болгай. Ындыг-даа бол, чогум херектиң ужуру ында эвес, кол чүве — мен улаштыр Кызылга ажылдаксаар мен. Мээң бажыңым, өг-бүлем болгаш ынак ажылым шупту мында.

— Күрүне Думазында шиитпирлер хүлээп ап турар парламентиниң хөй кезии бар болгай. Бистиң Төлээлекчилер Хуралында политиктиг күштер канчаар тургустунганыл?

— Тус чер бот-башкарылгазының деңнелинге соңгулданы партийжи даңзы езугаар чорудары албан эвес деп санаар мен. Бисте "Чаңгыс демниг Россия" партиязындан 14 кежигүн бар. Фракция тургустунмаан. Депутаттар кандыг-бир партияның азы бөлүктүн эвес, чүнүн-даа мурнунда хоорайжыларның сонуургалын барымдаалап шиитпирлерни хүлээп ап турар дээрзин демдеглексээр-дир мен.

— Мэр бүгү чүүл дээш харыысалгалыг деп санаар болгай. Мен бодаарымга, амгы байдалда Хурал база...

— Кижи бүрүзүнүң мурнунга харыысалга турар. Хоорайның шиитпирлеттинмээн айтырыглары дээш мен, Төлээлекчилер Хуралының даргазы база хоорайның мэри чурттакчы чон мурнунга харыысалгалыг. Бир эвес бис бөгүнде бир-ле чүүл чедир кылдынмаан дугайында чугаалап турар болзувусса, ону бир-ле дугаарында боттарывыска хамаарыштырар болгаш оон түннелди үндүрер ужурлуг бис.

— Хоорайда байдал бөдүүн эвес... Бистиң хоорайның хөгжүлдезин шапкынчыдары-биле баш бурунгаар көрүштер херек. Кызыл хоорайның сайзыралын канчаар көрүп турар силер, база ону боттандырарынга хоорай чагыргазы кандыг хемчеглерни алыры чугулал? Мында Төлээлекчилер Хуралының киржилгези кандыгыл?

— Кызыл дотация-биле чурттап турар хоорай дээрзи билдингир. Ынчангаш хоорайның бюджедин бот-тускайлаң болдурары-биле кылып чорудар хемчеглериң чедимчелиг планын тургузары чугула деп санаар мен. Чазакче көрнүп алгаш олурарын черле соксадыр. А бир эвес, ол даарта боттарыңар ажылдап алыр ужурлуг силер дээш, хоорайга субвенциялар аңгылап бээринден ойталай берзе канчаар.

Хоорайда экономиктиг политика шуут чок деп санаар мен, тода айыттынган тускай сорулгалар болгаш ону боттандырарының механизми чок. Чыл санында боттуң орулгаларын 7-9 хууга көвүдедир сорулгалыг ажылдаар ужурлуг бис.

Үндезиннер бар. Хоорай чагыргазының бот-орулгазын көвүдедир аргазы чүге бөгүнде чогул? Хоорайда черниң чүге чүгле 10 хире хуузунга үндүрүглер көрдүнгенил? Мен херек кырында байдалче дорт көрнүр чаңчылдыг мен. Чыылданы чүс хуу чорудары амдыызында күш четтинмези билдингир, ынчалзажок оода 50 хуу чедирери хоорайның мэриниң дорт ыдыктыг хүлээлгези болур.

База бир үндезин — боттарының туразы-биле ээлеп алган объектилерни хоойлу езугаар бүрүткеп тургузар. Хоорайда шак ындыг объектилериниң саны хоойлужуттунган объектилериниң саны-биле деңнежип турары эл-деп. Ол дээрге нонсенс-тир. Ынчап кээрге, Кызылга бажың, гараж, дачаны бодуң туран-биле тудуп алгаш, ол дээш төлевир чорутпазы белен болур-дур. Ындыг болбас, хоорай ээлиг болур ужурлуг. Бир эвес хоорай чагыргазы бо айтырыгны чөптүү-биле өөренип көргеш, массалыг информация чепсектерин таварыштыр чурттакчы чонга хоойлу-дүрүм барымдаалавайн тудуп алган тудуглары дээш торгаалын аңааңаа төлээш, хууда өнчүзүнүң документилерин эде кылдыртып алырын дыңнадыр болза, бистиң санап турарывыс-биле безин алырга, бо чылын хоорай чагыргазы 10 хире миллион рубльди чыып ап болур. Күүсекчи эрге-чагырга органынга ону кылырынга чүү шаптыктап турарын шуут билбес-тир мен.

Депутаттарны дүвүредип турар ийиги айтырыг — пассажирлер сөөртүлгезинде доктаамал шүгүмчүлелдер. Бистиң негелделеривис турза-даа, Кызылдың оруктарында корум-чурум ам-даа туттунмаан. Маршруттуг таксилер муниципалдыг хуу өнчү болур оруктар, автобус доктаар черлерни ажыглап турар. Сочи, Челябинск дээн чижектиг өске хоорайларда эвээш санныг пассажирлер сөөртүр таксилер муниципалдыг оруктарны ажыглап турары дээш чылда күрүне өнчүзүнче 1000-дан эвээш эвес рубльди киирип турар. А хоорай чагыргалары бо акша-хөреңги-биле оруктар септээр, автобус доктаар черлерни чаагайжыдары дээш, өске-даа ажылдарны кылыр аргалыг апаар. Бир эвес бистиң хоорайга ону дүрүмчүдүп киирип алыр чүве болза, чылдың-на оруктарга 400 муң рубльди үндүрүп болур апаар.

Хоорай бюджедин тургузары эргижирээн деп санаар мен. Маңаа хамаарыштыр Кызылдың мэри болгаш ТР-ниң Саң-хөө яамызының саң-хөө эргелелиниң начальнигинче чагааны киирген мен. Бөгүнгү бюджеттен чүгле кашты чарыпканының болгаш каш чарыгдаттына бергениниң дугайында чурагайларны көрүп болур. А чарыгдаан акша-хөреңгиниң кайы хире ажыктыг болганы, ...? Муниципалдыг программаларны чонга болгаш депутаттарга билдингир кылдыр бөдүүнчүдери чугула.

База муниципалдыг өре-ширениң реестрин белеткеп тургускаш, ону төлээлекчи органга бадыладыр, хоорайның муниципалдыг өре-ширезин чоорту төлээриниң механизмин ажылдап кылыры чугула.

Ол ышкаш база бир чугула чүүл — кылып чорудуп турар ажылывыс-биле Кызыл дээре хоорайларның бирээзи болуру боттарывыстан, боттарывыстың туружувустун, хууда сонуургалывыстан дорт хамааржыр дээрзин хоорайның чурттакчыларынга билиндирип бадыткаары чугула болур. Сөөлгү ийи чылда хоорайжыларның боттарының күжүбиле подъездилериниң септелгези, бажыңнар девискээрлериниң арыг-силии, чаагайжыдылгазы дээн чижектиг дыка хөй ажылдар кылдынган болгай. Хоорайның амыдыралы чаңгыс-ла мэрден хамаарышпазын, ол дээрге кайы хире улуг харыысалга болуп турарын хөй-ле улус чедир билбейн турар деп бодаар мен.

Санчай САТ.

Театр сезону ажыттынган

Октябрь 8-те В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 70-ги юбилейлиг сезонунуң ажыдыышкыны болган. Театрны, ынак артистерин көрүксээн көрүкчүлер ол кежээ залды хос олут чок кылдыр олурупкан. Үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле театрның хоочун артистерин сценаже чалап, оларга чечектерни сөңнеп, хүндүлүг олуттарже чалаан.

В.Көк-оол аттыг театрның директору А.К.Хомушку чыылган чонга, хоочуннарга база театрның артистеринге байыр чедиргеш, сөстү ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самданга берген. Зоя Байыровна театр коллективиниң бо чылгы чедиишкиннеринге доктаап, Красноярскиге, Казаньга, Брестке болуп эрткен фестивальдарга чедиишкиннери дээш байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа бистиң артистер Тывазының адын төлептии-биле камгалап, чедиишкиннер, тиилелгелиг болур дээрзинге бүзүрелин илереткен. Бо чылын театрның орус бөлүү база ажылдап эгелээнин өөрүшкү-биле демдеглээн.

Юбилейлиг чылда солун, чаа чогаадыкчы ажылдары-биле артистер көрүкчүлерин өөртүр, театр эжиин ажыдып, силерни чалап тур, чаңгыс чер-чурттуларывыс.

Байырлал кежээзинде Тываның Улустуң чогаалчызы В.Ш. Көк-оолдуң өлүм чок "Хайыраан бодунуң" чаа тургусканын көрүкчүлер сонуургал-биле көрген.

Бистиң корр.

Марафон

"Далайга дамды дуза"

Шак мындыг аттыг ачы-дуза марафону Тес-Хем кожууннуң төп уруглар библиотеказынга болуп эрткен.

Марафонга белеткел ажылдарын уруглар библиотеказының ажылдакчылары Азията Григорьевна Бадыраа, Розалия Төмүровна олар шудургу кылганындан марафон солун, бедик деңнелдиг эрткен. Баш бурунгаар чалалга, дыңнадыгларны тарадып, көскү черлерге чарлалдарны аскан, аъш-чемин, аян ырылыг концертин ыяк белеткээн. Марафон хүнүнде келген аалчыларын аяк-шайлыг уткуп ап турдулар. Чалаткан аалчыларда бичии номчукчулар, ада-иелер, албан организацияларның төлээлери болгаш суурнуң, кожууннуң удуртукчу даргалары дээш, кандыг кижи чок дээр! Библиотека сыңышпастап турганы өөрүнчүг.

Келген аалчыларын уруглар библиотеказының эргелекчизи Азията Григорьевна дөрже чалап, библиотека иштинге экскурсиядан эгелээш, бүгү-ле ажыл-ижин кижи бүгүдезинге таныштырып, аъш-чеминиң дээжизин салып, солун концертин бараалгатканнар. Концертке уран чүүл школазының башкылары, библиотеканың номчукчулары, школачылар киришкеннер. Эң бичии артизивис 3 харлыг Таны Тумат ойнаар-кыс дугайында шүлүктү чугаалааш, келгеннериниң сонуургалын чаалап алды.

Библиотекага аалчыларны уткуп-хүлээп алырынга культура даргазы Н.К.Дугар-оол киржип, кожуунга уруглар библиотеказының тургустунганының болгаш бо хүнге чедир эрткен төөгүзүнүң дугайында солун сактыышкынны чугаалап берген. Ол боду культура шугумунга хөй чылдарда ажылдаан, хоочун культура ажылдакчыларының бирээзи.

Чалаткан аалчылар-даа арбын-на болган, оларның аразындан идепкейжи, бичии чаштарның библиотеказы дээш сагыш салып чоруурларның дугайында маңаа доктаап көрейн. Самагалдайның №1 школазының башкылары болгаш өөреникчилери, кожууннуң төп эмнелгезиниң удуртулгазы, уран чүүл школазының башкылар коллективи, Самагалдай суму чагыргазы эң-не идепкейжи болдулар.

Кожууннуң чагырга даргазы В.Д. Кылаң-оол боду шөлээге турган үези-даа болза, чалалганы алгаш-ла келген. Чыылганнарга байыр чедирип сөс алгаш, уруглар библиотеказының ниити байдалын, ылаңгыя ном фондуларының тургузуун улуг сонуургал-биле көрүп, орус дылга словарьларның, тыва чогаалдарның номчукчуларга хандырылгазын сонуургап, моон-даа соңгаар ажылдаарынга чедиишкиннерни күзеп, сүмелерни берген.

Ном фондузунга чаартылга номнар садып алырынга 10 муң акшаны кожууннуң саң-хөө килдизиниң даргазы С.Т. Чарбуу-биле сүмелешкеш бергеннер. В.Д. Кылаң-оол бодунуң өг-бүлезиниң мурнундан акшаны база берген.

Кожууннуң саң-хөө килдизиниң (даргазы С.Т. Чарбуунуң) коллективи черле библиотекаларже сагыш-салыышкыны улуг. Кожууннуң төп библиотеказынга номнар садып алырынга 5 муң акшаны база берген. Кожууннуң библиотекаларының аразында чагыдылга талазы-биле республикада эң дээре черлериниң бирээзи болуп, чурттакчы чонну информация талазы-биле хандырганы эки деп түннээри чугула. Бо удаада саң-хөө коллективи 10 муң акшаны бергеш, ажылдакчылар боттары 500 акшаны чыып бергеннер.

Тес-Хем кожууннуң төпчүткен библиотека системазының директору М.М. Дамба келген аалчыларга өөрүп четтиргенин илередип, уруглар библиотеказының ажылдакчыларынга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээш, төп библиотеказының мурнундан 500 акшаны, бодунуң өг-бүлезиниң өмүнээзинден 150 рубльди, чараш чуруктуг номнарны, чымчак ойнаарактыг сөңнээн,

Культура килдизиниң бухгалтериязы 500 акшаны, урулларның уран чүүл школазы кофе ижер аяк-саваны белекке бергеш, директору Ч.А. Сандак өг-бүлезиниң өмүнээзинден уруглар номнарын белекке берген. База-ла ол школаның хоочун башкызы А.О. Севээн ада-ие мурнундан сөс ап, уруг-дарыы өзүп, эртем-билиглиг кижилер болурунга бо уруглар библиотеказының киирген үлүг-хуузу улуг деп демдеглээш, номнарны белекке берген.

Марафон ол хүнүнде доозулза-даа, номнарны белекке берип турарлар ам-даа уруглар библиотеказынче кээп турары өөрүнчүг. Ынчангаш, марафонга кээп киржип, боттарының үлүг-хуузун киргеннерге солун дамчыштыр өөрүп четтиргенин кожууннуң төп библиотеказының директору М.М. Дамба, уруглар библиотеказының эргелекчизи А.Г. Бадыраа, библиотеканың профкому А.С. Сиилина илергейлеп турар. Ол ышкаш кожууннуң төп уруглар библиотеказының ажыл-ижи чонувус деткимчезинден ам-даа сайзырап, хөгжүзүн, чаа-чаа номнар номчукчуларны өөртсүн деп йөрээп тур бис!

Людмила ЧООДУ,
төп библиотеканың методизи.

Ээрбек суурнуң тургустун

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Бистиң суурнуң чурттакчылары!

Төөгүлүг болуушкун— суурнуң тургустунганындан бээр 100 чылдааны-биле чүрээмниң ханызындан эң чылыг байыр чедириишкинимни хүлээп ап көрүңер!

Найысылал Кызылдан ырак эвес турар Ээрбектиң узун төөгүзү солун, эрткен үези чаагай, амгы болгаш келир үези чараш.

1940 чылдарда Бии-Хем кожуунуң Ээрбекке "ТАР-ның XII Улуг Хуралы" аттыг колхоз тургустунган турган. 1948 чылда ол колхозту "Кызыл тараачынга" каттыштырган. Ол улуг төөгүнүң үелеринде бистиң өгбелеривис мал болгаш чер ажылынга шудургузу-биле ажылдап чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга хөй малды дузалааны дээш Ээрбек сумузундан Авай-оол Чамбалаевич Оюн, Сотпуй-оол Карамчаевич Оюн олар ТАР-ның Республика ордени-биле шаңнатканнар.

Фронтуже бистиң Ээрбектен 14 кижи чораан, бирги взводтуң командири, майор Оолак Каваевич Оюн, дайынчылар Александр Чолдак-Дадарович Хурен-оол, Кежеге Борбак-оолович Оюн, Хайдып Шыдапович Оюн,Седен-оол Ожаанович Оюн, Калзан Амырбитович Оюн, Дагба Эндерикпеевич Оюн, Дыртыкпан Кашпык-Кууевич Оюн, Санчат-оол Байыр-оолович Оюн, Алексей Карашпаевич Ак-оол, Чопа Адыяевич Оюн, Сенгии Чымчак-Караевич Оюн, Каваа Матпакович Оюн, Полина Чизекпеевна Оюн.

Оон аңгыда Ээрбекке төрүттүнгеш, Тандыдан фронтуже аттанганнар база эвээш эвес. Оларны хүндүлел-биле сактып, чоргаарланып чоруур бис.

Бистер бөгүн Ленин ордени болгаш оон-даа өске Чазак шаңналдарының эдилекчилерин сактып чоруур бис. Олар Ээрбек салбырының "Кызыл тараачын" колхозунуң мал ажылының мурнакчылары: Биче-оол Шагжаевич Ховалыг, Кызыл-оол Конзанович Сарыг-оол, Шет Анамович Аякпан, Содуй-оол Демчиевич Оюн, Елена Чыртак-ооловна Ензак, Галина Ивановна Бавундук, Серафима Ананьевна Шыырап.

Өөредилге, кадык камгалалы болгаш культураның көскү кижилери база хөй. Оларның аттарын бөгүн адаар. Ээрбектиң тургустунарынга, хөгжүлдезинге киирген үлүг-хуузу дээш өөрүп четтириишкинниң сөстерин бо байырлалга чон чугаалай бээр.

Эргим юбилярлар, силерге кадыкшылды, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни, а Ээрбек сумузунга хөй-хөй чылдарда хөгжүп-мандыырын, чечектелирин күзедим.

Ээрбек суму чагыргазының даргазы Артур Пабундук.

Ынакшылым, ырым болган Ээрбек

Эртинелиг Ээрбек

Дескиндир шаап четпес делгем девискээрлиг Азия диптиң дал ортузу, чүрээ болган, делегейде эң-не күчүлүг хемнериң бирээзи – Ионесси, Енисей – Улуг-Хемниң шурап үнген эге бажы, дөрт талазындан мөңгүн даглар, караңгы эзимнерлиг тайгалар-биле хүрээленген ак-көк Тыванын тывызыксыг булуңнарының бирээзи – Ээрбектиң девискээрин тодарадырга мындыг.

Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның адааңда улуг көвүрүгнүң үстүнден эгелээш, аэропорт шөлүн таварыштыр Бүрен, Чаа-Суг, Аныяк-Шоол, Улуг-Шоол, Ыргайлыг-Чаагалааш, Улуг-Курженің алдыы талазы-биле Салдам деп черге четкеш, Улуг-Хемни кешкеш, Элегес аксының дужунда Чаргы-Дагның хүн үнер талазында Улуг-Сайырның бажында артка четкеш, ооң Кунгургейлиг, Ээр-Дыт, мурнуу чүкче көрүнген Калбак-Мыйыс тайгазындан Улуг-Кара-Суг баштадыр улуг Оваалыг Кытылык даглааш, Ээрбек хемни өөрү Улуг-Чайлаг болгаш оон куду Шивиттиг-Хем, Сөөскенниг-Аксы, Курраг-Адыр, Эки-Оттуг, Ачылыг, оон Биче-Баян-Кол хемниң хүн ажар талалааш, Баян-Колдуң аксынга чедир девискээрни Ээрбек дээр.

Ээрбек суму чагыргазының чер-девискээри, ооң кайгамчыктыг бойдузу кончуг байлак. Авыралдыг алдын хүннүң адааңда, аржаан ышкаш хемнериң арыг суундан чулук тырткан дазылдыг, чечексиг хөрзүннүг чер байлак болбайн канчаар. Ооң кол байлаа — кывынгыр, чалынныг-оттуг хөмүр-даш. Меңгир дагның турар чериниң иштинге ажыттынган хөмүр-даш уургайы 1938 чылдан эгелээш ажылдап эгелээн. Ол хөмүр-даштың курлавырын чүс чыл иштинде четчир деп, Москвадан келген тускай эртемниглер тодаратканнар. Хөмүр-даш тывыжының кол аксы Улуг-Меңгирден Биче-Меңгирлээш, Оваа-Даглааш, Кадыр-Ийлээш, Даг-Дөзү дээр черге чедир 20 километр черни кезек-кезектер кылдыр өттүр өрүмнеп тургаш, хөмүр-даш үндүр сөөртүп алырынга белеткеп каан турган.

Улуг, биче Сайырлар болгаш Ээрбек баштарының тайга-таңдыларында сыын, мыйгак, элик, хүлбус, буур, булан, чекпе, торгу, чер-хаваны болгаш өске-даа аңнар шаандан тура элбек турган. Арга-арыгларда куш аймаа кончуг көвей, шыргай эзимнер, аргалар иштинде кандыг-даа каттоорук болгаш эм-оттар кижилерге хайыразын чедирип турар.

Чырык черге төрүттүнгеш, назынының иштинде ачы-буянның авыралын көрген, чурттаар уязы болган төрээн черинге Ээрбектиң бурунгу-даа, амгы-даа чурттакчылары кызыгаар чок ынак болгаш тайга-таңдыларынга, суг баштарынга аъш-чемниң дээжизин чажып, овааларын дагып, чалбарып, алгыш-йөрээлин сеткил-чүрээниң ханызындан бараалгадып чоруурлар.

Ээрбектиң ээлери

Ээрбектиң үндезин чурттакчылары кымнарыл?

Тыва Арат Республика тускай күрүне кылдыр тургустунарының мурнунда-даа, ооң соонда-даа Ээрбек суур кайы-даа кожууннарга хамааржып турда, ооң чурттакчыларын оюннар дээр турган.

1930-1931 чылдарда Кызыл хоорайга өөредилге черлери ажыттынып, тудуг-суур туттунуп, кожууннардан мал-маганны сүрүп эккеп турар апарганда, кайы-даа кожууннардан дыка хөй улус албан-чоруктуг, хуузунда-даа келгилээш, Кызылды долгандыр, Ээрбек, Көк-Тей, Дөге-Баары ынчалдыр аъттыг-хөлдүг хонуп-дүжүп турар апарган. Олар бо черлерге чурттап эгелээннер. Эр

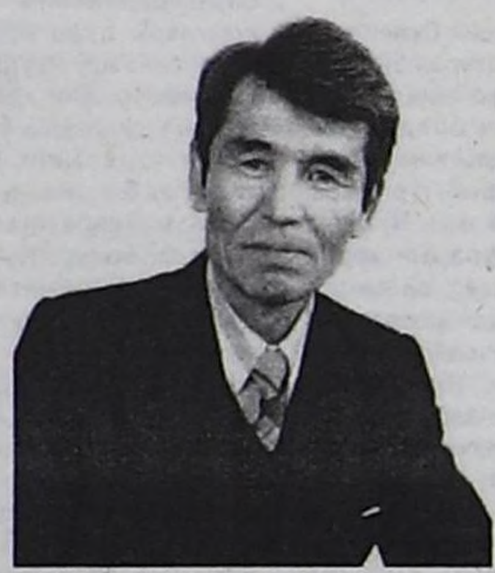

улустар кадайланып, өг-бүлелиг апарганнар. Эрзин, Тестен келгеннер Сукпак, Боом-Бажы, Ээрбек хемниң аксы ынчалдыр чурттай бергеннер. Мээң эки таныырым Эрзинден келген Кыргыс Дактан Чазак черинге чарылгалап ажылдап тургаш, Тыванын Шокар-Өртээлиниң даргазынга ажылдап турган. Тес чурттуг Моломдай Иштики херектер яамызынга шагдаалап турган. Эрзинден Кыргыс Дорун-оол моол бижикти эки билир болгаш, бир-ле албан черинге хелемечилеп турган. Тестен Сагар (шолазы Эзирик-Сагар) бир яамыга бижээчилеп тургаш, арагалап тургаш, чаш оолдуг кадайын каапкаш, Тесче чоруй барган. 1935 чылда төрүттүнген оглу Дадар-оол Кызылда хоочуннарның интернат бажыңында инвалид чурттап орар. База Тестен келген Суук-Багай Кызылга ажылдап чоруй, Ээрбекке кээп чурттай берген. Конгаштай деп кижи база-ла Тестен келгеш, Сукпактан кадай алгаш, оозу-биле бакташкаш, чуртунче чана берген. Оон 1930 чылда төрүттүнген оглу Кожуун-оол Ээрбекке чурттап чораан.

Тыванын соңгу, мурнуу девискээрлериндан, Тожудан, Каа-Хемден, Бии-Хемден көжүп келгеннер хөй.

Амгы Ээрбекте Тыванын кайы-даа булуңнарындан көжүп келген улустар чурттап турар. Тывазын тыва кижи ээлеп чурттарындан артык аас-кежик кайын турар. Ол тыва кижилерниң мөңгежиреп, үре-салгалдың үзүлбезиниң быжыг барымдаазы, херечизи-дир.

Ээрбектиң сактыышкыны

Дээрин салбагар кара булуттар дуглай ап, хат-шуурган дүүледир силгип турда, саарыглары ээргиштелдир дүргектелир агаар аяс, дээр чиңгир көк, чаагай үелерде чалгыглары мөңгүннелдир бырлаңайнып чыдар кылаң кара суу эрткен үе дугайында сактыышкыннарын кижилерге төөгээн ышкаш ырлап чыдар. Ол үелериниң солчулгазы, амыдыралдың аялгазы ышкаш чымчак салгын аайы-биле сырынналып дыңналыр.

Ээрбектиң эрткен үези солун. 1905 чылдың часкаар, Россиядан ажып келген орус тараачыннар тараа тарыырга, малмаганга сиген-ширбииш белеткээрге таарымчалыг чер боорга, амгы Ээрбекке суурнуң чурттай бергеннер. Ол дугайында архив материалдары бадыткап турар, чаңгыс бо-ла сөс-биле суур, совхоз база хем адаттыннып келген. Ол төрээн хеминге чоннуң ынаан херечилеп турар. Девискээри ындыг кончуг улуг эвес, шаандан тура хөй кижилер турум чурттап турбаан болгаш кожазы кожууннарга каттыжып, "чакпыыл" суму диртип турганы ону бадыткап турар. 1931 чылдан 1938 чылга чедир Бии-Хем кожуунунга, 1938-1941 чылдарда Кызыл хоорай чагыргазынга, 1941-1947 чылдарда Таңды кожуунунга, 1947-1957 чылдарда Кызыл кожуунунга, 1957-1997 чылдарда база катап Бии-Хем кожуунунга, 1997 чылда чурттакчы чоннуң каш удаа бижип келген билдириишкинин барымдаалааш, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Ээрбек сумузун Кызыл кожуунунга каттыштырган. Ам кожуун чагыргазы-биле чоннуң харылзажыры, төп-биле аргыжары чоок-даа, эптиг-даа апарган.

Тыва тускай күрүне кылдыр догуннаарының мурнунда тус-тус бөлүк чурттакчылыг девискээрлерни дүжүметтер чагырып турган. Ол үеде Чыргаланды Оюн (шолазы Боом-Хелин) Ээрбектиң дүжүмеди турган. Оглу Түмен-Байыр Оюн (шолазы Чолдак-Эрги) ооң салгакчызы бооп өзүп орган. Ол дүжүмет девискээрни чагырбышаан, бодунга өйлеп берген эргелерин ажыглап, буруулуг херек кылганнарны 10-50 чедир шагаайтап, кеземче көргүзер турган. Улуг кем-херек үүлгеткеннерни кожуун чызаанынче чорудар турган.

ТАР тургустунган соонда, суму чагыргазының даргазын тергиилекчи дээр апарган. 1930 чылдан бээр тергиилекчини суму даргазы деп эде адаан. Ээрбектиң суму чагыргазынга ажылдап турганнарны чылдар-аайы-биле тодарадырга мындыг. Ол чагырыкчыларны Сайыр-Аксы чурттуг Николай Хажыын-оол сактып чугаалаан. Оларга Ээрбек-Аксы чурттуг Тарбы-Хуурак Сыгыр-Кескил оглу Оюн, Сукпак чурттуг Кудерек Ширнен оглу Оюн, Улуг-Сайырдан Чолдак-Сайын оглу Сан-оол Оюн, Ээрбектиң Ооругга төрүттүнген Кара-оол Оюн, ол-ла черден келген Степан Семис-оол Оттукпан оглу, Ээрбек-Аксы чурттуг Балбар-Хуурак Сыгыр-Кескил оглу Оюн, Сукпак чурттуг Алексей Карашпай оглу Шыырап, Таңды кожуун чагыргазындан томуйладып келген Серен Монгуш, Натпит-оол Донгак, Константин Кочкин, Дамба Демиртен оглу Дыртык-оол болгаш Мерзлюкова хамааржыр. Олар сумунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге боттарының үлүг-хуузун киргеннер.

1922 чылда Тыванын Араттың Революстуг намы тургустунган-даа болза, баштай кожууннарга нам комитеттерин тургускулааш, оон чоорту сумуларга нүүрлерин организастап тургускулаан. Ээрбектиң нам үүрлерингe аңгы-аңгы чылдарда мындыг кижилер ажылдап турган: 1901 чылда төрүттүнген Энге Оюн (шолазы Кара-Энге) Хола-Сал оглу, Демиртен Чымчак-Кара оглу Оюн, Мөңге Оюн (шолазы Пактаар Мөңге), Тарбы-Хуурак Сыгыр-Кескил оглу Оюн, Далба Оюн, Сан-оол Чолдак-Сайын оглу Оюн, Аар-Сарыг Оюн, Бопууш Оюн болгаш өскелер-даа солчуп чоруп турганнар.

1925 чылда Тыванын Революстуг Аныяктарының эвилели тургустунган. ТАРН-ның болгаш ТАРЭ-ниң улуг, биче хуралдарының, чыыштарының онзагай доктаалдары-биле салпучуттар деп моол сөс-биле адаттынган аныяктар үүрлерин тургузуп эгелээни ол. 1928 чылдың кыжынында Ээрбек-Аксы суурга ТАРЭ ТК-ның сургакчылап келген даргалары аныяктар үүрүн тургускан. Ооң даргазынга Мартый-оол Ширненмей оглу Оюнну (шолазы Солдат Мартый) соңгаан.

1938 чылдың ноябрь ай үезинде Кызыл хоорайның чагырга даргазы Шалык Лопсан-Самбуу (Ээрбек ынчан хоорай чагыргазынга хамааржып турган) Ээрбекке сургакчылап келгеш, сумунуң арбан даргаларын, нам, аревэ үүрлериниң даргаларын болгаш чоок-кавының арат-чонун чыылдыргаш, хурал эрттирген. Аңаа суурга эге-чада школазын тударының дугайында чугаалашкан. Сумунуң аъттыг өреге бүрүзү 3 чудук дыт ыяшты кышкы үеде суму төвү Ак-Хавакка дүжүрерин, чудуктарны хүлээп алыр комиссия тургузарын, март айдан эгелеп арбан бүрүзүнден бызанчыларның ажылдап эгелээрин дугурушкан. Комиссияга Тарбык Оюн (даргазы), Дажы Оюн, Сумбаа Оюн оларны соңгаан. Март айның эгезинде бызанчылар ажылдап эгелээн. Август айның 20 үезинде школа тудуу доозулган. Суму төвүнүң херээженнери чугайлаарынга, будуурунга ак сеткилдиг киришкен.

Столдарны, сандайларны, самбыраларны ус-шевер чазаныкчылар Дускек Бузан-Хелин оглу Оюн, Тарбы-Хуурак Сыгыр-оол оглу Оюн, Янчат-Бурулбаа Оюн кылып бергеннер.

1939 чылдың сентябрь 1-де школа ажыттынган. 8-12 хар чедир оолдар, уруглар школага хүлээп алдынган. Олар боттарының идик-хеви-биле, аъш-чеми-биле келгеннер.

Школаның эргелекчизинге, башкызынга хоорай чагыргазының мурнундан Бай-Хаакка орус, тыва өөреникчилерлиг эгечада школазынга башкылап турган Кашпык-оол Оюнну чорудуп берген. Чайын Шоолга чайлаг школазынга белеткел эрткен ургларны ийиги класска, артканнарын бирги класска хүлээп алган. Кашпык-оол Оюн школаны эргелекчилеп, башкылап, ажыл-агыйны боду кылып, аныяктарны, өөреникчилерни танцылаарынга өөредип, концерттерни белеткежип, киржип турган.

Школаның улуг класстарынга хуралчыыштар, Кызылдан келген артистерниң, тус черниң аныяктарының белеткеп алган концерттери бо-ла болур апарган. Чон ортузунга школа дугайында кожамыктар тарай берген:

Ак-ла Хавак школазын
Арат чоннар тудуп берген.
Ажы- төлдү өөредир
Ачылыг-ла башкыларны.
Ээрбектиң школазын
Эргим чоннар тудуп берген,
Эртем номга өөредир
Энерелдиг башкыларны.

Ээрбектиң эге чада школазы 1945 чылдан 1951 чылга чедир долу эвес ортумак школа кылдыр сайзыраан. Чоннуң ажытөлүн өөредиринге Көк-оол Оюн, Ким-оол Хертек, Токе-оол Оюн, Шимитчик Салчак, орус дыл башкылары Полина Лопатина, Мария Казанцева болгаш өскелер-даа улуг үлүг-хуузун киргеннер. Оларны чону база өөреникчилери утпайн, сактып чоруурлар.

Амгы Ээрбек суурну 1957 чылга чедир Сеп-Кыдыы деп адап турган. 1905-1909 чылдарда соңгаартан көжүп келген орустар Улуг-Хемниң сеп кыдыы эрикти дургаар бажыңнар, кажаалар тудуп эгелээн. Ынчангаш Сеп-Кыдыы деп адаан.

Баштайгы бажыңны Алексей Казанцев деп кижи туткан. Оон уурук-суруктап көжүп келгеннер улай-улай бажыңнарны тудуп кээрге, суур улгаткан, чону көвүдээн. Ээрбектиң тыва чону хемниң оң талазынга черлерни бүрүнү-биле ээлеп, тараа, сиген шөлдери кылып, чазаглап, күзеглеп, кыштап-даа турганнар. Орус суурнуң адааңга тывалар чазаглап, Дунгурлуг-Арыг иштинге кыштап-даа чораан.

Амгы үеде Ээрбек суур улгаткан, чаагайжыттынган. Школа, уруглар сады болгаш өске-даа албан черлери бар, чуртталга бажыңнары көвүдээн.

Бистиң суурнуң чурттакчылары ажыл-агыйлыг, корум-чурумнуг, эп-найыралдыг болурга оларга чоргаарланыр мен.

Виктор МАРТЫЙ-ООЛ.

ганьының 100 чылынга

Ээрбек чурттуг Амырдаалар

Ээрбек сумузунуң төөгүзүнде, ол кайы-даа кожууннарга Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл хоорайга девискээр аайы-биле бактаап турар үелерде, оон база бир хоочуннарының, үндезилекчилериниң санынга кирип турар хөй ажы-төлдүг, бөдүүн араттар Амырдаа Чыртак-оолович Оюн база Даваа Баткаровна Оюннуң өг-бүлези колхоз-совхозтуң ажылынга идепкейлиг киржип, күрүнезинге бичии-даа бол, боттарының үлүг-хуузун кииришпирип, 7 оолду база 1 кысты кижизидип, эртем-билиг чедирип аарынга боттарының кижизиг мөзү-шынарын көргүзүп, оларны төрээн суурунга, кожуунунга, Тыва-зынга эртем-билиглиг кадрлар кылдыр өстүргеннер.

Бистиң ада-иевистиң ук төөгүзү Ээрбек сумузу-биле болгаш ол Ак-Хавак, Шалыпчы, Бай-Булуң деп аттар-биле арбаннар турдала онзагай тудуш, ол үедүптен ада-өгбелеривистиң өскен-төрээн чурту боп келген.

Көшкүн арат үеде олар эвээш эвес мал-маганын азырап, имилеме чаш ажытөлүн түретпейн, аарыг-аржыктан, думаа-ханаадан камгалап, кыш-чай чок улуг-биче Кара-Суглар, Узун-Чолдак Сайырлар, Боомнар, Алдыы-Үстүү Межегейлер, Алгый, Хадың, Чагытай хөлдериң чанынга, Улуг-Хемниң, Ээрбектиң, Элегестиң кыдыын дургаар башкы Таңдыга чедир көшкүн амыдыралбиле чурттап чораннар.

Боом баарынга (амгы Сукпак адаанга) Адачурттуң Улуг дайынының үезинде үш алышкының (Адыя, Ананды, Амырда) аалдары кожа олурганнар. Совет шеригге дузаламчы кылдыр эвээш эвес малмаганын Ээрбек сумузунуң чону-биле бир дөмей белек кылдыр чорутканнар. Улуг акывыстың, Адыяның оглу Чопаа Оюн, күдээзи Хуреноол Оюн шеригге тыва эки турачылар-биле аттаныпканнар. Ол үеде улуг акызы Адыяа фронтуга лыжа ыяжы белеткежип, Хүт-Аксынга ажылдап тургаш, адыгга алзыпкан. Ачам дайынче чоруур дээш үш катап билдириишкин киирген мен деп чугаалап орар кижи. Ынчангаш үш аалдан дуңмалары база фронтуже чоруткан, акызы база фронтуның тылынга чок болган, хөй ажы-төлдүгдүр сен дээш фронтуже албайн барган деп чугаалап орар кижи. Адыя акызының уруглары Өпей-оол, Өшкү-Саар ачам биле кады азыраан дуңмалары болур. 1951 чылда ачам суг бажыңын Сеп-Аксынче көжүрүп келгеш, Ээрбек суурга турумчуп чурттап эгелээни ол. Хөй чылдарда авам, ачам «Кызыл тараачын» колхозтуң Ээрбек салбырының хоюн кадарып, пенсияже үгненнер.

Улуг акывыс Маар-оол Ананьевич Чаа-Хөлге, Булуң-Терекке башкылап, завучулап ажылдап чораан. Ооң соонда Ээрбекке, Сукпакка трактористеп ажылдап чораан. Угбавыс Серафима Ананьевна Ээрбек фермазынга, ол Туранче көже бээрге, ооң аайы-биле Туранга саанчылап, бедик көргүзүглерни чедип ап, күш-ажылдың Кызыл тук ордени-биле шаңнадып, Обком партияның бюро кежигүнүнге соңгудуп, Бии-Хемниң алдарлыг саанчыларының мурнуку одуруунга дыка хөй чылдарда шудургу ажылдап чораан.

Акым Биче-оол Аниновович шериг хүлээлгезинден эгелээш, чолаачы мергежилин салбайн чор. Кызымаккай ажыл-ижи-биле Тыванын аныяк чолаачылар аразынга тиилекчи болуп профсоюзтуң ТК кежигүнү, Тыва АССР-ниң депутадынга соңгуттуруп, ам-даа дөртен чылдар дургузунда бердинген мергежилинде ажылдап чор.

Авам, ачамның арткан оолдары, акыларым: Маадыр-оол, Кара-оол республиканың янзы-бүрү булуңнарынга, Өвүр, Улуг-Хем, Эрзин, Кызыл кожууннарга башкылап, аныяк-өскенни кижизидеринге боттарының үлүг-хуузун кииришпирип чорааннар. Ылаңгыя Маадыр-оол акым спорттуң хаакка маңнаарынга (лыжа), хол бөмбүү ойнаарынга салымныг, республиканың чеди дакпыр чемпиону, эң шыырак хол бөмбүкчүзү, хаакчызы болуп чорду.

Акым Кара-оол Аниновович Кызылдың башкы институдунга өөренип турда, шериг албанынче кыйгырткан. Шериг албанындан келгеш, 1967 чылдан эгелеп Өвүр кожууннуң Солчур школазынга математика башкылап, пенсияже үнгүже ажылдаан. Ол Улус өөредилгезиниң тергиини, күш-ажылдың хоочуну, Тиилелгениң 20 чыл юбилейлиг медальдың эдилекчизи, аныяк башкыларның дагдыныкчызы, хөй санныг өөреникчилериниң хүндүлүг башкызы болуп чораан. Акым Кызыл-оол Аниновович ада-иезиниң чанынга дузалакчы кадарчылап, Элегестиң Кызыл-Хаак хөмүр-даш шахтазынга, Хову-Аксы кобальт комбинадынга сөөлгү чылдарынга чедир ажылдаан.

Хеймер дуңмам Олег төрээн суурунга өгбелеривис чуртун кагбайн, ада-иезиниң бажыңын ээлеп, хөй ажы-төлдүг амыдырап-чурттап чораан.

Мен бодум Ээрбек школазын 1964 чылда дооскаш, институт дооскаш, Барыын-Хемчик кожуунга спорт школага, райком комсомолга, партия ажылынга чээрби бир чыл иштинде ажылдап, ук кожууннуң адын камгалап, спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге (хол бөмбүүнге, лыжага, туризмге, баскетболга) хөй катап республикага тиилелгени чедип ап чордум. 1995 чылдан эгелээш, Тыва Республиканың Чазаанга, Президент Администрациязының контроль эргелелиниң даргазынга, сөөлгү үеде Кызыл хоорайның чагыргазында ажылдап чор мен.

Ынчангаш суурувустуң төөгүлүг байырлалынга чаңгыс суржуларывыска, хүндүлүг кырганнарга, аныяк-өскенге, бүгү чонумга улуг аас-кежикти, кадыкшылды, күш-ажылга, өөредилгеге, амыдыралчурттулгага эң-не экини күзеп ор мен.

Николай АМЫРДА.

Ачамның дугайында

Биче-оол Шажаевич Ховалыг 1906 чылдың дөрт айның 5-тиң хүнүнде Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыргакы сумузунуң Теве-Адар деп черге арат өг-бүленің бир дугаар оглу боп төрүттүнген. Ада-иезиниң ажыл-агыйын кылчып, тараа-быдаазын ажаажып, мал-маганын карактажып, он сес хар четкиже чедир дузалашкаш, Тыва Арат Республиканың аттыг шериниң хүрээлеңинге келдирткеш, шериг албанын 7 чыл иштинде эрттирген. Харын-даа шеригге моол дыл талазы-биле очулдурукчулап турган. Биче-оол Ховалыг шериг албанын эрттирери адакталып, доостур чоокшулай бергенде, элээн хөй шериг оолдар-биле Улан-Удэ хоорайже (ол үеде Бурят-Моол деп турган) өөренири-биле чорупканнар.

Өөренип тургаш Биче-оол шеригге кады турган эжи Хойлакаа-биле өскелерден ылгалып, өөредилге-даа, спорт-даа талазы-биле шыырак болгаш шылгараңгай кижилер болу бергеннер. Ылаңгыя математикага ол үеде-ле Хойлакаа Ооржак-биле тергиннер апарган турган, а хол бөмбүүнге кончуг дээн кашпагай, күш-культураның база-ла тергиннери апарган. Ынчан-на чөөн чүктүң бөмбүк ойнаар командаларының эң тергиин ойнаар командазының кежигүннери турган деп чүвени бичиимде оларның шаңнаткан хүндүлел бижиктеринден көрген мен.

Ачам, авам-биле рабфакка өөренип тургаш-ла таныжып, кады чурттай берген турганнар. Ынчангаш Кызылдан Бора-Тайга суурга, авамның ада-иезиниң чанынга келгеш дөргүлтөрелдеринден мал-маган аалдап, дилеп алгаш, баштай хуу арат кылдыр ажылдап турганнар. Ынчан-на авам биле ачам чонну үжүк-бижикке өөредип, арбан-сумуну тургусчуп, чонга колхоз, совхоз деп чүү деп чүвел дээрзин тайылбырлап берип чорааннар. Чоорту Бора-Тайга колхозтуң оралакчы даргазы боп, элээн үр ажылдааш, «Кызыл тараачын» совхозка ажылдап турган кады төрээн дуңмазы болур Кара-Сал Доктак-оолдуң аайы-биле Ээрбекче көшкен.

«Кызыл тараачын» совхозтуң Ээрбек салбырынга малчыннап, хой бригадазының бригадиринге чедир ажылдаан үезинде шээр малдың уксаазын, дүгүнүң болгаш кежиниң шынарын экижидери-биле Алтай крайның меринос уксаалыг хойларынга дуржулга солчуушкуну хевирлиг шенелдени кылган. Көдээ ажылагый яамызының, Бии-Хем кожууннуң мал талазы-биле специалистери-биле чедип алган шенелде ажылын эрттирерин эң шыырак дээн малчыннарга дааскаш, боду база кодан хойну хүлээнип алгаш, ийи чыл иштинде азырап, ажаап, одарын солуп, чемин өөренип көрген. Шенелдениң түннелинде хураганны 100 башка онааштыр, 125-140 чедир ап, бир хойдан 3-4 кг чедир дүктү кыргып, күрүнеге дужаап тургаш, мал бажын алды кодан чедир нептередип өстүрген.

Малчыннарның сонуургалы, харыысалгазы деннежип келирге ажыл-агыйының түннелдери чылдан чылче экижип, чедиишкиннери бедээни дээш Ээрбек салбырының дөрт малчынын Ленин ордени-биле шаңнаан, совхозтуң директору П.В.Астафьев «Күш-ажылдың маадыры» деп атты чаңгыс чылын алганнар.

Күш-ажылга, амыдырал-чурттулгага шылгараңгай болуру дээрге-ле кижилерниң мөзү-шынарында, чедип алыр дээн бодалын боттандырып билири деп чүвени бистиң өгбелеривис амыдыралга көргүзүп, үлегер-чижек кылдыр аныяктарга, бистерге, көргүскен, төрээн чуртун, кады ажылдап-амыдырап чораан чонун алдаржыдарының хевирин магадылап берген.

Чаңгыс чер-чурттугларым! Өгбелеривистиң үлегер-чижээн амыдыралга боттандырарын күзевишаан, силер бүгүдеге идеп, изиг байырны чедирдим.

Б.Д.ХОВАЛЫГ,
Иштики херектер органнарының хоочуну, иштики албанның полковниги.

Чалалга шүлүк

Өртемчейге таваан салып ызыгуурлаан,
Өгбелериң төрел чону кайда силер?
Оюннуг чаш назынывыс кавайынга,
Кундустугга Ээрбек суурга келиилиңер!
Өдүректер оолдары дег эштип самнап,
Өөр куш дег найыралдыг чораанывыс.
Өскен-төрээн чуртувустуң сүлделери,
Ээрбек хемим, Улуг-Хемим сактып туру.
Алаактары кызыл каттыг, чодураалыг,
Аал-оран, келген чонга онзагайлыг,
Ак-көк хемнер чурту болур черивисте,
Ээрбек-Аксы, Сайыр-Аксы манап туру.
Хая-дашка чурук чуруп, сайзанактап,
Хаяа уткуп, балык тудуп чораанывыс.
Хайыралдыг чуртувустуң булуңнары,
Улуг алаак, Бичии алаак чалап туру.
Өгбелеривис белээ болур чуртувуска,
Өг-бүлевис дизип алгаш келиилиңер!
Өртемчейниң каас-чараш оранынга,
Өөрүшкүвүс, йөрээливис сөңнээлиңер!

Артур ПАБУНДУК.

ХҮНДҮЛҮГ АТКА ТӨЛЕПТИГ БОЛДУМ

Хөй ажы-төлдүг бөдүүн өг-бүлеге 1945 чылдың декабрь үженде Ээрбек суурга төрүттүндүм. Билип кээримге-ле, ада-иевис мал ажылынга чүве. Аввыс — маадыр ие. Шуптувус, ада-иени санаарга, он үш кижи бис. Аввыс — Адыяа кырган-ачамның хеймер кызы. Авам ийи акылыг чораан: Чопаа биле Өпей-оол дээр. Чопаа даайым фронтуга чорааш, дириг чанып келген. Өпей-оол даайым улуг аңчы кижи. Бистиң ачавыс Александр Тагбаевич Хүрең-оолдуң эрниң эрези, эзирниң кашпагайы деп болур. Чүге дизе ол уйгу-чыдын чок, кончуг эрес кижилерниң бирээзи. Ажыл-агый кылганда, шуут довураа буртулаар.

Бистиң ачавыс шаанда Тыва Арат Республика турда, Ээрбек сумузунуң мөгези деп аттыг чораан.

Шаанда Чаргы баарылап чүгле чадаг улус аргыжып турган. Ынчангаш, 1938 чылда Чаргы баарының оруун аштаары-биле Тока дарга Ээрбек, Сесерлиг, Баян-Кол сумуларының араттарын чыгган. Ол орукту тергелиг аттар аргыжып эртер кылдыр аштаан. Оон ажыл доозулган соонда, Тока дарга байырлал чарлап, оюн-тоглаа, маргылдаа эрттирген. Аът чарыштырган, ачавыстың кара аъды эртип келген.

Мөге салырга, бистиң ачавыс шүүлген. Кызыл суглуг Баян-Колдан Маадыр үжүүрлешкен.

Чадаг чарышка база бистиң ачавыс бир дугаарында маңнап келген.

Бо төөгүнү Ээрбек чурттуг Оюн Опай каш-даа катап хөөреп органын дыңнаан мен. Бо солун төөгү. Бистиң ачавыс 1942 чылда Чагытайга, балык ажылагыйлыг артельге, фронтуга аъш-чем белеткежип ажылдап турган.

Тыванын 21 чыл оюн Чагытайга эрттирип турда, 64 шилиндек мөгени салган. Ооң түннелинде бистиң ачавыс шүүлген. Бай-Хаак райпозунуң улуг бухгалтери, Барыын- Хемчик чурттуг мөге Кысыгбай үжүүрлешкен деп, Дүрген чурттуг 76 харлыг Чүлдүм Багай-оол 2004 чылда хөөреп органын дыңнаан мен. Бистиң ачавыс 1943 чылда тыва эки турачы боп, Адачурттуң Улуг дайынынга киришкеш келген.

Авамның ачазы Адыяа 1942 чылда Хүт тайгазынга фронтуга хаак ыяжы белеткеп чорааш, адыгга бастырткан. Ачамның акызы Оюн Седен-оол Ожаанович 1945 чылда Берлинни штурмнап турда, чок болган.

Газ-биле хайындырар сваркага шеригге өөренип алдым. 1971 чылда "Востоксантехмонтаж" деп организацияга ажылдап кирдим. Алды чыл ажылдап чорумда, мени 1977 чылда Моол Арат Республикаже совет специалист кылдыр тудугга ажылдаары-биле 3 чыл иштинде чоруткан. Эки ажылдааным түннелинде 7 чыл ажылдааш келдим. 1984 чылда баштайгы ажылдап турган организациямга ажылдап эгеледим.

1990 чылда Тыванын алдарлыг тудугжузу деп хүндүлүг атты берген. 1996 чылда күш-ажылдың хоочуну болдум. 2001 чылда "Тыванын XX чүс чылда алдарлыг кижилери" деп Күрүне номунче киир бижиттирдим. Ол дээрге меңээ эң-не бедик алдар деп санап чоруур мен.

Геннадий ХҮРЕҢ-ООЛ.

Ээрбээмни

Ээрбек хемни өөрү чоктап көрген сен бе?
Эки-Оттуг, Кургаадыр четкен сен бе?
Эзим-арга, чурумалдыг бойдус байлаан
Эчизинге чедир топтап көрген сен бе.
Сайыр унун өөрү челзип өскээн сен бе?
Саргыяк дег чаргы эдээ тоолзуг-дур бе?
Кара-Сугнуң чурумалдыг бойдус байлаан
Карааң-биле топтап көрүп көрген сен бе.
Ачылыгны аай-дедир эргээн сен бе?
Аңы-меңи арга сыңмас оттап чор бе?
Ааржы-саржаа хырын долган малчыннары
Артында-ла арны хүрең чоргаар дыр бе.
Өске черге чежемейниң чорзумза-даа,
Өскен чуртум Ээрбээмни сакты бээр мен
Өремелиг шайын саргаш, эзип турар
Өстүрүп каан авам өдээ Ээрбээмни.

Февраль 17, 2003 чыл.

Лазо МОНГУШ.

«Шын» солуннуң суртаалчылары

Бо-ла келир почтачылар

Чаа келген солуннарны,
Сайгаргылап аайлааштың
Саат чокка, ол-ла дораан
Чагыкчыга чедирер дээш,
Барбаларга суккулааштың
Бажыңнарже, номчукчуже
Базыплатар почтачылар.

Үстүнде одуругларда чуруп көргүзүп турар кымнарыл, ол? — деп номчукчулар сонуургап айтырарлар чадавастар. Ол болза, кожуун төвү Суг-Аксы суурда федералдыг почта салбырының почтачылары Мая Дажыевна Ондар биле Тамара Сандыжаповна Ооржак олар-дыр.

Кажан почта келир хүнде ийи каът почта салбырының бажыңынга дүүш сөөлүнде кире бээрге, кижиже-даа көөр чай тыппас, чаа келген солун-сеткүүлдерни, журналдарны, чагааларны чугула херектиг албан бижиктерин аайлааштың, ишкири сүргей кара барбаларынга суккулааштың, сумкаларын эптии аажок эгин ажыр салгылапкаш, суурнуң ийи талазынче базыптар херээжен кижилерни бола эскерип кааптып болур. Олар дээрге, үстүнде ады кирген харылзаачыларывыс, почтачыларывыс ол-ла болгай.

Ажылче үнериниң мурнуу чарыында:

– Ажылыңар-даа амыр эвес-тир аа, Тамара Сандыжаповна? – деп сонуургадым.

Мээң чагыткан солуннарымны кара барбазындан ужулгаш, менче сунгаш:

— Бистиң кожуунну төвү Суг-Аксы суур хөй чурттакчылар-лыг улуг суурларның бирээзи-ле болгай. Бо суурда чагыдыкчыларның саны база хөй. Суурда чүгле ийи почтачы ажылдап турар бис. Эжим Мая Дажыевна суурнуң адаа талазын, үстүү талазында мен чоруп турар мен. Мурнунда чылдарда суурнуң ортузунга почта тарадыкчызын кызырып каапкан. Суурнуң чурттакчылары, чагыдыкчылары хөй болганындан бистиң ажылывыска бергедээшкиннер таваржы бергилээр-дир. Бистиң кол сорулгавыс чаа келген солун-сеткүүлдерни, почтаны чагыкчыларга, номчукчуларга, ээлеринге саадатпайн, будулгаазын чокка чедирери болгай. Ажыл чежемейниң-даа берге болза, салган сорулгавысты ыяап-ла күүседир ужурлуг бис.

– Ажылыңарга кандыг бергедээшкиннер таваржып турарыл, Тамара Сандыжаповна?

– Суурнуң чамдык чурттакчылары бажыңнарының даштында почта хааржактары кылып албаан болгулаар. Ооң чылдагааны-биле солуннарны, чагааларны өске-даа чагыдылгаларны херимнерге кызыдып каар ужурга таваржырдыр. Оон ол тускай хааржак чок болганындан солун-сеткүүлдер чидер, чок болза, хат-шуурган алгаш барган болгулаар. Чагыдыкчылар база катап-ла чарбыттынып-ла эгелээрлер. Ол ышкаш ызырар ыттарын шыңгыы кадагалап, баглавас боор-дур. Каш-даа катап ытка ызыртым. Бо бүгүнү чугаалаарга, ыттарның ээлери чөпсүнмес, ажынар-хорадаар, бак үйбалай сөстер чугаалаарлар.

Үер-чайык, үргүлчүлелдиг чаъстаашкыннар, кудуушкуннар үезинде база-ла бергедээшкиннерге таваржып турар бис. Чүге дээрге, чамдык кудумчуларже баар орук-чириктерде көвүрүглер септеттинмээн, селиттинмээнинден сугну ийи идикти ужулгаш, сүзер ужурга таваржыр-дыр. Эң ылаңгыяда ишкээр Хемчик чоогунда бажыңнарже баары, почта чедирери дыка-ла берге-дир. Чамдык удуртукчулар-даа, эшөөрлер-даа харылзаачыларның, почтачыларның ажылын чиик кылдыр көөр, херекке албазы кончуг хомуданчыг-дыр. Кышкы үеде хүн дурту кыскалаар. Кежээ беш шакта-ла караңгылап каар, кудумчуларда чырык чок болганындан караңгыда кылаштаары айыылдыг. Чамдыкта ээдерээн «эзеңгизи дыңзыг» эзирик кижилер-даа чоргулаар. Коргунчуун кандыг дээрил.

– Солун-сеткүүлдер чагыдылгазынче кандыг кичээнгей салып турар силер, Тамара Сандыжаповна?

– Парлалга чагыдылгазы бистиң мурнувуста салдынган кол сорулгаларывыстың бирээзи-ле болгай. Республиканың үндезин, хоочун солуну «Шын» солуннуң чагыдылгазынче кол кичээнгейни салып турар бис. Кажан акша-төгерик, пенсия, пособие үнүп турар үелерни ажыглап, чагыдылганы айлап, кварталдап, чылда-даа үелер аайы-биле албан организацияларны кезип азы бажыңнарны, кудумчуларны эргий кезип-даа тургаш организастап турарывыс чаңчыл болу берген. Ынчангаш бистиң кожуунда «Шын» солуннуң чагыдылгазы чыл бүрүде багай эвес бооп турар. Бүгү тыва чоннуң эң-не ынак солуну, холдан салбас көрүнчүү болур «Шын» солуннуң чагыдылгазын улуг-бичии номчукчуларның ортузунга хүн бүрүде моон соңгаар-даа күштелдирип чорудар апаар бис. Оон-даа өске журналдарның, солун-сеткүүлдерниң чагыдылгазынче, тарадылгазынче кичээнгейни салыры бистерниң дорт хүлээлгевис болур.

Харылзаа салбырының дуржулгалыг, үлегерлиг, хоочун почтачылары Тамара Сандыжаповна ниитизи-биле 22 чылда, Мая Дажыевна 17 чылда ак сеткилдиг шыдаар шаа-биле чонунга, чаңгыс чер-чурттугларынга бараан бооп, шаңнал-макталдыг, үзүктелиишкин чок үре-түннелдиг ажылдап турарлар. Өөренген, бердинген ажылынга ынак Тамара Сандыжаповна, Мая Дажыевна «Шын» солуннуң суртаалчылары, нептередикчилери, тарадыкчылары-дыр.

Мыя бо кыска үүлдү бижип орумда, бодалымга мооң адааанда одуруглар кире хонуп келди:

Сеткүүлдерни, чагааларны,
Четтикпейн манап орда,
Болчап каан дег, шагында-ла
Бо-ла келир почтачылар.

Бораш ОНДАР.

Суг-Аксы суур.

Мындыг база болгулаар-дыр

Бодум черле мооң мурнунда солун-сеткүүлге үүве бижип чорбаан кижи мен. Ам бо удаада бижиир бодай бердим, чүге дээрге чамдык кижилерге өөредиглиг, а бир чамдыызынга ыянчыг-даа боор чадавас. Бодумнуң хар-назыным 32 хар ажып чоруур, амыдыралым аайлашпаан, 1 оолдуг, 1 кыстыг мен. Оолдуг, кыстыг кижиге сөөлүнде барып таваржы берип болур болгай, мээң бодумга база өөредиг, сагындырыгдыр деп үүвени караам-биле көрдүм.

Ырак-даа эвес ийи-ле чыл бурунгаар эштеримниң куда-дою болган үүве. Хөөкүйлер база 2 чараш кыстарлыг-даа улус, бирээзи сарыг, а бирээзи кара чаптанчыы-ла кончуг үүвелер. Куда-дойга барып, кыс эжимниң чанынга орар херечизи, сүмелекчи эжи боор аас-кежиктиг болдум.

Дой-даа эгелээн, эштеримниң чараштары-даа аажок, олар дег аас-кежиктиг улус-даа чок. Ынчанмайн канчаар, өг-бүле тудуп, амыдыралының бир улуг байырлалында ада-иезиниң, ырак-чооктан келген төрелдериниң, эш-өөрүнүң чылыг, чымчак йөрээшкиннерин, күзээшкиннерин дыңнап, сунган суй белээн ап, олар-биле өөрүшкүзүн үлежири ышкаш эки үүве кайда боор.

Байырлыг столда аъш-чемниң дээжизин салган, келген чон шайлавышаан, танцылап, самнаан, өглешкен аныяктарга аргасүмезин кадып, суй белээн сунуп-ла турган... Оон үү деп бодаар силер? Куданың орту четкен, че харын төнчүзү-даа болгай-ла. Арагахымыстың кылбас үүвези бар эвес! Оолдуң төрелдери кудуп-ла турар! Ишпес мен дээн хөөкүй кудаларын сыгап, ужу-кыдыындан үглеп тургаш, ишпес кижини ижип орар кылдыр, ижер кижини ужуп турар кылдыр ижиртип-ле турлар эвеспе. Хөөкүйлер чеже шыдажыр боор, кыстың улуг улустары билбестээри билбестеп, чалчыттынары ында-мында чалчыттынып, аай-дедир одажып-ла эгелээн.

Ам удур кудары деп чаңчылы база келген, арткан арага-дары ишпес аныяктар удур кудуп, кускун кара кудагайларын столче чалап, шайладып кагды де. Уштап-баштаар улуг кижилеривис сандан үнген, шуут ишпестери, быжыг туруштуг кижилер дезип чоруй баргылаан. Чогум мында чүгле уругнуң улузу ужур ижип турар эвес, оолдуң улузу база ижип турар дизе эки болгай аан, билдингири-биле. Эскерип турарымга, оолдуң улузу бир кижизи элээн шырак кылдыр эзирип кааарга, оозун дүрген-не машинаже чүдүре каапты эвеспе. Улаштыр кым эзирээн-дир, оларын машиналарынче чүдүргеш-ле, рейстеп чедирип-ле турлар эвеспе. Ынчалдыр-ла оолдуң улузу боттарының чудун көргүспейн, кажар арга-биле төндүр дажыглап алдылар, а кыстың төрелдерин көрген болзуңарза... Кээргенчиин, дайын шөлүнде өлген солдаттар дег столоваяның хериминиң иштинде чүүк тарай, база өске-даа черлерде час ойта кээп дүшкен, ушкулап каан чыткылаарын көргештиң, кончуун аа деп иштимде хомудап турдум.

Куда дээрге, кыс кениниң ада-иезин, төрел бөлүүн ужур ижиртири эвес-ле болгай. Кудагайлар шупту ушкулап калган дыка-ла эки куда эрттирген бис деп ооң соонда чугаалажыры эпчок-даа, ыянчыг-даа эвеспе деп бодаар-дыр мен. Куда дээрге уругларны өглеп-баштап, эки чорзуннар деп, бут кырынга тургузуп, дуза болзун дээш, суй белекти сунар езулалывыс болгай.

Мында уругнуң улузу база бир талазында боттары буруулуг болдур ийин. Адырам, бо канчап барды дээш бодун туттунуп, эде-хере тыртынып турар болзувусса, аксывысты ажыткаш, куда бербес-ле болгай. Дой соонда, бажыңынга баргаш, бичии улаштыр демдеглеп чоп болбас деп харын. Чүгле бичии өйлей ижип, ырлап, самнап, өөрүүр болгай.

Келин болган эжим уруг улузун көргеш муңгарап, карааның чажы дамдылап, күдээ болган оол-биле аразында маргыжа бердилер. «Көр даан сээң улузуң мээң улузумну ужур ижиртип кааш, өглеринге чүдүрүп, чедирип-даа кагбайн, карак ажыт арлы бердилер» деп хорадап, хомудап тур. Оол тургаш: «Кым билген үүвел, мындыг боор» деп база удур маргыжып турганын чүгле мен дыңнаан мен. А оолдуң-даа, уругнуң-даа улустары ургларын канчаар хомудадып каанын билбестер-даа. Ооң соонда дыңнаарымга, оолдуң улузу боттары аразында улаштыр хөглеп, кудагайларны ужур кудуптувус деп мактанып ижип чоруп турган дээр-ле болгай.

Мындыг боорга, кайын боор, тааанда-ла. Шаг-шаанда мынчаар каяа ургларны өглеп чораан боор. Аныяктар-ла чазып чоруур дээр, улуг улустарда база биске көргүзүпкү дег үлегер-чижек чок-тур.

Сөөлүнде барып, ургларымны өглээр-баштаар апарзымза, мындыг чүдек үүве турбас ыйнаан деп бодап, амдан эгелеп шүгдүнер болза артык эвес боор дээрзин бодум ышкаш бичии чаштарлыг эжим-өөрүмге чагып каарын күзээр кижидир мен. Өскелерге өөредиг-даа болур ыйнаан дээн сеткилим-биле бо үүлдү бижип орар чылдагаанымдаа бо.

А. КУУЛАР.

Таңды кожуун.

Кудалар соонда бодалдар

Өглешкен оолду-кысты деткип, ада-ие, чоок улузу куда-дой эрттирип, келген чонун чемгерип, хүндүлээри шагдан бээр чаагай, чараш чаңчылдарның бирээзи дээрзи кымга-даа билдингир болгай.

Ындыг-даа бол, шайлалгаларның хевиршынары база үе-шагның аайынче өскерлип, сайзырап турарын 50 хардан өрү назылыг кижилер сайгарып чугаалажып орары бола дыңналыр чорду. Кымнарның канчаар дойлаары — оларның боттарының амы-хууда херээ болбайн канчаар, кым-даа болза хире-шаа-биле эрттирип турар болгай. Чоокку үелерден бээр суурларда безин шайлаашкын эрттирер тускай чемненилге черлери бар апарганы дыка-ла таарымчалыг, эптиг, культурлуг, чараш-тыр. Чон аразында «Харык-шинээвис чок, өглеп шыдавас бис» деп чамдык будалчак, тура-соруу кошкак ада-иелер уруг-дарыы, келин азы күдээ эдертип кээрге, тоомчага албас, дүрген аайлап-баштап, бөлүп-өглеп каарын бодавас чоруктар ол аныяктарның шуудап чурттаарынга дөгүмче чок, ооң ужун кудалары-биле эп-найыралы баксыраар азы оглун-кызын арай дора көөр байдалга чедирерин амыдырал көргүзүп, бадыткап чоруур. Тыва кижиде дөргүл-төрел, чону чок деп улус кайда боор, дора дээрге кожа-хелбээ эш-өөрү, ажылдап чораан коллективтери ыяап-ла дузалап чедип кээр, кончуг чымчак сеткилдиг болгай. Алгаг-йөрээлин сөглеп, чагыг-сүмезин, күзээшкиннерин чугаалап, ак оруун ажыдып, айтып кааарга, бай-байлак эт-сеп, акша-төгериктен артык үнелиг деп өглешкен ийи аныяктар сактып чугаалажыр боор чораан. Ажытөлүн ынчаар хей-аът көдүрүп, байырлап кааарга, ол өг-бүле быжыг, харыысалгалыг болуру чөп. Мону, билдингир үүлдү, чүге бижий бергеним ужуру мындыг. Езучаңчыл-ла дээш чамдык кудашкылар боттарынга эмин эрттир хөй чүүк кылып, 20-30 чедир ужа-төштүг хой өзеп турарлар. Аъш-чем кызыы, анаа херим иштинге, ажык дээр адаанга куда эрттирер үелер турда, келген аалчы бүрүзүнге дүлген эът үлээр дээш бода малды-даа согар турду. Бо үеде малды ажаап өстүрери бергедээн, ооң өртек-үнези база улгатканын билзе эки болгу дег. Кожууннар тускай Уставтыг апарганда бо талазы-биле хоойлу-дүрүмден ажылдап кылып алза кандыгыл? Хөй малды өзеп, эткежин бузуп, ишти-хырнын аштап, хайындырып билир кижилер ховартаан азы чалгаарааш ийикпе, ынавас боор чорду. Чайның үезинде ону күүседип, кадагалаарының бергезинден хей-ле аас-дыл кылып, күдээзи-биле кенин маргыштырган таварылганы көрдүм. Столоваяда чагыдып каан аъш-чем бар болганда, ужур-чаңчыл дээш, ийи ужатөштү доктаадып алза... Куданы башкарып, хөй улусту хөгледири база чугула болбайн. Сценарийни та чогаадып алзын, та белен номдан бижип алзын — база-ла боттарының херээ. Чоокта чаа Кызылдың бир улуг албан черинге болган куданың арай эпчок сценарийи аңаа органнарны кайгаткан. Башкарыкчызын — кожуунда башкы кижи деп таныштырды. Өглешкен ийи аныяк оолду, кысты херечилери-биле залдың ортузунче үндүр чалааш: – Орлан, сен Уранага ынааңны бадыткаар дизиңзе, бо водканы чон мурнунга төндүр иш — дээш подноста водкалыг шил, 100-150 хире граммныг 2 стакан эккелди. Хөөкүй күдээниң хүлээлгези кончуг болду ыйнаан (арагалавас оол болгай) арай деп-ле бирни ижип доосту. Оон бажы дескинип, арны кызып пат болган. А кенни уругну (бичии халып турар өпеялары көрүп орар) албадааарга, чымчак арага куттуруп алгаш безин ижип шыдаваска, херечилери уруг биле оол эмиглежип ишчип бердилер. Ажы-төлдү үүже чыгап, оларның ак оруун канчаар эгелеп турарывыс ол ынчаш? Тааанда, оон дээре арга тыппас эвес. Өске нацияларның чогаадыын ажыглаан херээ үүү боор, сценарий-даа болза, кижизидикчи уткалыг болбас үүве бе? Эрткен чылын мындыг үүлдер база көрген мен. Оолдуң төрелдери кенин ап чеде бээрге, янзы-бүрү шаптараазыннар аразында ишти-дашты аажок хирленип, эргилеп калган 3 литр көңгүл долу сугну төндүр ижиңер дээн. (Баштай чаңгыс күдээни ишсин деп турду). Ижин-шөйүндү аарыглары нептереп турар чайгы үеде артала ажык кудуктан ускан чиг суг-дур ийин. Арыг-силиг, чараш куда хевин кедип алган, шак-үези орайтаарга девидеп, далажып турар күдээзин бодавас, аажок дазылдарлыг дыка берге токпак ыяшты чарып-белеткезин дээш моң балды ап бээрге база чиктиг чорду. Үүгле ийи-чаңгыс фактыларны киирип бижидим. Бо-ла хевээр уламчылаар эвес, чоннуң бот-медерели база өскерлип, экижизин дээн сеткилим-дир.

Кудашкылар таныжып, уругну айтырып чедер чаңчылга хамаарыштыр база кандыызын-даа көрдүм. Амыдыралы чедимчелиг, бүгү байдалдар таарымчалыг болуп турда, магалыг-ла. А чамдык кудаларының чурттап орар оран-савазы тар, азы көдээде мал-маган азырап, өдек-кыштагда ажылдап турар үелерде хөй-ле машиналарда аныяктар эдертип алган, эңмежок арагадары сөөрткен агаарлап, дыштаныр сорулгалыг бааарга, берге-ле. Баш бурунгаар дугуржулгалыг, белеткелдиг, мерген угаанныг, билчилгелиг болуру чугула. Колла үүве келир үеде амыдырал тудар деп турар оглу азы уруунуң сеткил-сагыжынга өөрүшкүнү шаңнап, оларга үлегер-чижектиг, шын негелделиг болуру деп бодаар мен.

Мээң хууда бодалдарым болганда чамдык кижилерге таарышпас-даа чадавас.

Нина СЕРЕНОТ.

Шарлаан

Ол күзүн бистиң аалывыс кыдыынга, кезек дыттарлыг дөргүн черге турган чүве. Мээң улуг угбаларым, акыларым шупту өөренип чорупкан. Олар чорутканда бээр үр болбаан, чүге дээрге оларның өөренир чери кожуун төвү, а бистиң сумувустуң төвүнге чүгле эге школа турган. Ол чылын мен чаа-ла чеди харлапкан, школаже өөренир үем чедип келген турган. Авам бүдүү мени школаже белеткеп эгелээнин эскерип турган мен. Ол чылын мени өөредир бе азы өөретпес дугайында айтырыг өг-бүлеге тургустунуп келген. Ол үеде уруглар колдуунда 8-9 харлыында өөренип турган, хөлүн эрттир бичии уруглар ада-иезин сактып, школага чаңчыгып чадап, бергедей бээр таварылгалар турган чүве. Үениң байдалы ындыг, бичии уругларга белен идик-хеп турар эвес, пөстү саткаш, ооң-биле чүвүр, хөйлең, фуфайка даарап берип турган.

Ынчан мээң сагыжымга чүү кирбейн турган деп, ам сактып орарымга дыка солун. Чаш назынымны көдээге чурттап келген болгаш, школа, башкылар дугайы бодалга-даа кирбес. Мени кайнаар, чүү деп черге чедире бээри безин билдинмес турду. Чүгле билип турган чүвем акыларым, угбаларым ышкаш номчуп, бижип турар кылдыр өөредир дээрзинге амырап турдум. Саны шору санап билир мен, ийи, чаңгыс үжүктерни база. Шуут-ла куруг эвес. Ону бодап кээримге, чүгээр-даа ышкаш сагындырар.

Бир-ле хүн ачам хой өзээш, бисти изиг ханнаткаш, мээң даарта өөренип чоруурумну сагындырды. Ындазында муңгарап эгеледим. Кады ойнап өскен акым кадыы багай болгаш, өөренмейн турган, оон чарлыры меңээ дыкала берге турду. Ачам мени чагыпдаа, коргудуп-даа турганын амдаа сактып чоруур мен. Даартазында авам мени бора аъдынга ушкарып алгаш, суур төвүнче чорупкан. Чаа идик-хеп кедипкен болгаш ындазында хөглүүм кончуг. Ынчалза-даа мээң сеткилсагыжым дажыг хем дег хөлзеп-ле турган, аал-чурттан үнүп, ырак чораан эвес, ам кээп ада-иемден, ынак акымдан чарлып, өөренип чорууру дээрге дендии-ле муңгаранчыг кылдыр сагындырып келген. Ону акым билип турган боор, мээң чанымга халып чедип келгеш: «Улуг муңгарава, дуңмам, удавас дыштанып чедип кээр сен, сеңээ шупту чаа хеп бээр эвеспе» деп, чагып турганы сагыжымда кезээде арткан. Бичии хирезинде акымның ол буянныг сеткилин бүгү назынымда, улуг хүндүткел-биле сактып чоруур мен.

Ол хүн болза-даа кааң хүн болган, дээрниң хиндиинде безин хир чок деп чугаалап болур. Күскү бойдус дыка чараш болур болгай. Алаштың ол-бо талакы арга-эзимнеринде кандыг аң чок дээр боор ону, кайгап, чарашсынып чорааш орук эрткенин безин эскербейн барып тур мен. Ынчан чоруп олурувуста, суурнуң барааны көстүп келди.

Суурнуң кедээзинде дагда калбак ногаан эзим чаттылып чоруткан, ол арганың сырый үнген деп чүвези кайгамчык. Ооң дап тал ортузунда кызыл будук-биле будуп каан ышкаш ыяштар тур. Ол аргада оон өске кандыг-даа өң чок, чиргилчинниг ногаан эзимниң ортузунда ол ыяштарны көрүп кааш, чарашсынгаш шыдавайн, авамдан айтырып дүжүрдүм. Авам ол ыяштарны шарлан-дыр деп тайылбырлап берди. Күзүн ыяштарның өңү оңуп, саргарып турда, чүгле шарлан кыза бээрин меңээ чугаалады. Кажан шарлан кыза бээрге-ле, мээң өөренип өйүм келген-дир деп бодап аар сен деп, авам меңээ чагып чорду. Өөрени бергеш, ол шарланнарга чедип көөр-дүр деп бодал башка ынчан төрүттүнген. Бистиң аалывыстың чоогунга шарлан черле турбаан чүве, ынчангаш танывайн турганым ол-дур ийин.

Өөредилге эгелээн, мээң амыдыралымда бүгү чүүлдер тоолдабиле дөмей болуп турган. Бүгү-ле чүве чаа, чүгле кожа аалдарның уругларын таныыр болдум, ынчалза-даа меңээ чаа эштер хүннүң немежип турган. Авам, ачамны сактырымны чугаалаан-даа ажыы чок. Ол хиреде амыдырал бодунуң ээлчээ-биле чоруп турган.

Улуг-хүнде эжим оол-биле ол шарланнарга чедерин шиитпирлеп алдывыс. Эртенги чемни чий тыртып алгаш чоруптувус. Суурнуң кедээзинде эзимге баргаш, шарланнарже угландыр чоруптувус, белен эвес чер болду, кадыр-бертдаа, халбактанып, туттунуп чорааш чеде бердивис. Шарланнарның чаражын канчаар боор, шупту кызыл өңнүг бүрүлерлиг, узун сулагай ак уннуг, шупту 30 хире дөс бар болду. Ынчан мээң бир сонуургаан чүвем чүл дээрге, хат чок аяс хүн турза-даа, шарланнарның аразынга олурарга, бир-ле чараш аялга дыңналып турар, ол дээрге бүрүлерниң сылдырашкан даажы. Кижи чамдыкта дыңнап турарга, хат-даа хадып турган ышкаш. Эжим-биле ол хүн шарланнарның чанынга ойнап хүнзээш, дүштеки чем чивээн бис олдаа канчаар, шарланнарга четкени биске улуг өөрүшкү болду.

Бир-ле кежээ дээр бүргеп, күстүң соок хүннери эгелеп, күштүг хат хадып турган чүве. Соңга караандан көрүп олурарымга бажың чанында теректерниң бүрүзү дүжүп-ле тур. Эртенинде эжим-биле школаже бар чыткаш, шарланнарже көрүптеримге чаңгыс-даа кызар чүве чок, куурарып калган уннары көстүп тур. Иштимде муңгарап эгеледим, ынчалза-даа ону эжимге эскертпес дээш ыыт чок кылаштап ор мен. Чазын дөмей-ле бүрүлери частып келир, күзүн ийи дугаар класска өөренип кээримде кыза берген турар дээш бодумну бодум часкарып чорумда, школа чедип келди.

Оон бээр элээн каш чылдар эрткен. Авамның чагыын езугаар шарланнар кыза бээрге, школамче эглип кээп турган үелерим төнген. Ол үе иштинде ол шарланнарга каш катап чедип каапкан кижи мен, ону мен-даа санап чорбаан мен. Чалгаарааанда, муңгарааанда шарланнарга хөңнүм сөглеп турган үелерим-даа бар. Ынчалза-даа мээң бо чаш амыдыралымда шарланнар улуг исти арттырган. Чер кырында кандыг ыяш, үнүш чок дээр ону, мөңге ногаан турар шивилерни, пөштерни, чойганнарны дээш, оларга кижи бүрүзүнүң чоргааралы, ынакшылы бир аңгы болур болгай. Мен хуумда шарланга ынак мен.

Мээң школачы чылдарым доозулган, чурттуң бир дээди өөредилге черинче экзамен дужаап кирип алдым. Ам бөгүн ужар-хеме-биле ужуп чоруурунга белеткенип, шарланнарымче көрүп алган тур мен. Ол улам-на кыза берген ышкаш сагындырып туру. Дүүн чаа-ла шарланнарга чедип чордум, ам мээң амыдыралымның бир аңгы чадазы эгелээн дээрзин шарланнар билип турган ышкаш, кажаңгызындан хөглүг аялгазын ырлап турган ышкаш болду. Бо аялганы чүгле шарланнарга ынак, оларның аразынга чоруп, бойдусбиле бодунуң амыдыралын холбаан кижилер эскерер дээрзинге бүзүрээр мен. Бистиң орус, тыва композиторларывыс бойдустуң чайгаар өскен ыяштары: пөштерге, шивилерге, дыттарга, хадыңга дээш, чеже-даа чараш ырыларны, шүлүктерни бижээн. Мен хуумда шарлан дугайында бижээн ырыга, шүлүкке таварышпаан мен, азы ону мен амыдыралымдан эрттирипкен болзумза, мени буруудатпазын баш удур дилеп каайын.

Ужар-хеме аэропортка кээп хонупту, пассажирлер уурук-суурук кирип эгеледи, мен-даа киргеш, ужар-хеменің шарланнарже көрүнген талазында сандайны ээлептим. Үр-даа болбаанда ужар-хеме ужуп үнүптү, Алашты элээн өскеп чоруй ээп алгаш, Бай-Тайганың адаккы ужунче углай ужупту. Төрээн черинден кижи ырак черже чоруп турда, сагышка арай чиктии сүргей. Ужар-хемеден Алашты көөрүмге, кажангызындан артык чараш апарган ышкаш, ону мооң мурнунда канчап эскербейн чораан кижи боор мен деп бодап чордум. Ужудукчу билген-даа ышкаш шарланнарымның шуут чаны-биле ужуп эртти, хөөрээр кижи: хол сунар болза, чеде бээр деп чугаалап болур.

Соңга караандан холум бүдүү чайып, байырлажып чоруурумга, дужумда орган улгады берген херээжен угбай менче арай чиктигзинип көрүп органын эскерип кааш, соксай тыртып кагдым.

Шарланнар ажытталып чыдып кагды, ынчалза-даа мурнумда харыысалга улуг, беш чыл иштинде өөренгеш, дээди эртемни чедип алгаш, төрээн черимге эглип келири. Беш чылды мээң ынак шарланнарым – төрээн черимниң оглу, кызы манап арткан дээрзин бодап кээримге сеткил сагыжым улам-на хей-аът кирип чорду.

Сергей ХЕРТЕК.

АРЖААНГА БАЙЫРЛАЛ

Июль, август айлар — аржаан үези. Шөлээлеп дыштанган, аарыг-аржык кижилер аржааннап эгелээр. Эки аржааннарның бирээзинге Сүт-Хөл кожуунну Кызыл-Тайга суму чагыргазының девискээринде Алдыы-Дөргүн аржааны хамааржыр. Чылдың-на ол аржаанга чүс-чүс кижилер кадыын экижидип ап турар. Бо чылын база ындыг болду. Аржаанның ол-бо талаларынга майгыннарның саны 30 чедип, аржаанчыларның саны 60-70 чедип турду. Тожудан, Кызылдан, Чадаанадан, Улуг-Хемден, Суг-Аксыдан, Кара-Чыраадан, Кызыл-Тайгадан кижилер дыштанып турду.

Аржаанчылар аразынга культура-массалыг ажылдарын чорутпас, лекция, беседа-даа кылбайн турар болду. Кижи бүрүзү бодунуң дужунда дыштанып, хостуг үезин эрттирип турар. Мынча хөй кижи чыылган черге лекция, беседа чорударга, эптиг-даа ышкаш. Моон соңгаар Кызыл-Тайга суму чагыргазы ол дугайын бодаар болза эки.

Бир-ле хүн кежээликтей аржаанчылар аразынга өөрүнчүг медээ дыңналы берди: "Тыванын Композиторлар эвилелиниң кежигүннери аалдап келген. Дүрген аржаанның оң талазынга чыглыр" деп. Ша-даа четпээнде, чыглып келдивис. Тыванын Композиторлар эвилелиниң кежигүнү, Суг-Аксы хөгжүм школазының башкызы, республика конкурстарының тиилекчизи Биче-оол Шыдырааевич Ондар агитбригаданың кежигүннери-биле таныштырды. Оларга Тыванын Композиторлар эвилелиниң оралакчы даргазы Амыр Сатович Хоюгбан, Серен Владимир хамааржыр. Олар боттарының чаа ырларын күүсетпишаан, оларны чогааткан-ының төөгүзүн аржаанчыларга таныштырган. Олар чонга билдингир, чоок ырларны бижээннер. Санчыт Дагба "Хайыракан, даам өршээ", Анатолий Монгуш "Борбак-Арыг", Серен Владимир "Сүт-ле-Хөлүм", "Балгазынның кежээлери", Ондар Биче-оол "Кызыл-Тайгам" деп ырларны бижээннер. Амыр Сатович Хоюгбан хөй ырларны чогааткан, "Ыры чыындылары" деп номнуң автору. "Тыва ырларның аялгаларын өскертип "орусчудар" чорукту болдурбас дээш агитация ажылы кылып чоруур улус бис" деп, Амыр Сатович чугаалады.

Амыр Хоюгбанның баштак болгаш спортсменнер, мөгелер дугайында ырларын, Анатолий Монгуштуң бодунуң чогааткан шүлүктерин номчаанын, Серен Владимирниң баштак ырларын аржаанчылар улуг сонуургал-биле дыңнааннар.

Композиторларның биске аалдап келгени улуг байырлал болган. Олар биле кады Суг-Аксының ыраажы кыстары база келди. Мынчага хөй чылдарда аржааннап келгеш, мындыг өөрүнчүг чүве көрбээн мен. Аарыг-аржык кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрүп, солун концертти көргүзүп берген композиторларга ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзээннер.

Агитбригаданы Сүт-Хөл кожуунну культура килдизиниң эргелекчизи Ак-кыс Монгушевич Доржу удуртуп чораан.

Оскал-оол КУУЛАР.

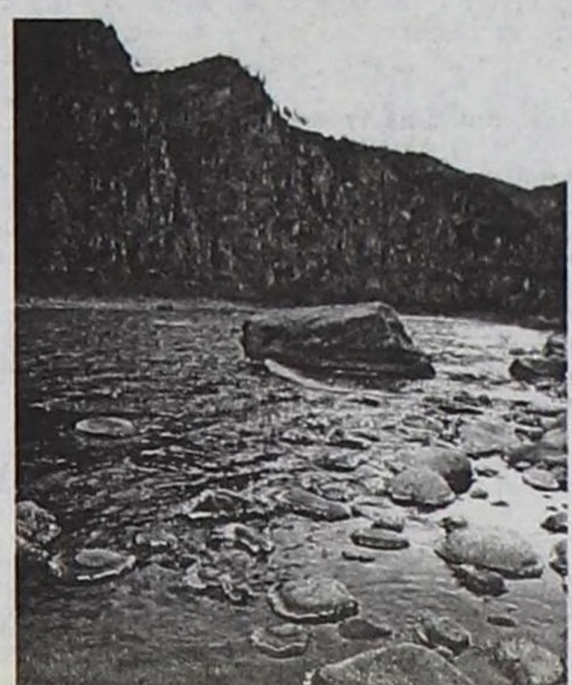

Делгелге

Эрткен неделяда "Күстүң хайыралы" деп ногаа аймаанга Кызылдың караа көрбестер ниитилели — даргавыс Анатолий Александрович Матюшовтуң удуртулгазы-биле делгелге эрткен. Чогум бо делгелгени чылдың-на эрттирери чаңчыл апарган. Чай дургузунда үндүрген күжүннүң түннели күзүн көстү бээри кончуг-ла шын.

"Дагааның чуургазын күзүн санаар" дээрзи-ле чөп. Киржикчилер хөй-даа, шыырак-даа болду. Оларның аразындан эң-не онзалап демделээрим болза, дайынның киржикчизи, хөй орден, медальдарның эдилекчизи, тозан харлыг, амдаа аныяксыг, адак-бышкаа чиик-сергек Александр Иванович Бондаревтуң делгээн янзы-бүрү ногаазын, боду тарааш, боду өстүрген "кочал" ышкаш кабачогун, арбузун, картофелин база ол хире назылыг Людмила Чемизовнаның өстүрген чүзүн-баазын чечектерин канчап мактавас боор. Боттарының кырганынга-даа чалынмайн хөглүг-баштак чурттап чоруур эр хейлер-дир!

Дараазында Любовь Некрасованың 30 кг чедир өстүрген алдын сарала тыквазын артында-ла столдуң хөй кезиин эжеледеп, чыылганнарны кайгаткан болгай. Чурук тырттырар аппараттыг турган болза, тергиин-не ийик. Татьяна Хомушкунуң өстүрген кара хүрең согунадан эгелээш, янзы-бүрү дүрзүлерлиг картофельден, сөөлүнде

чодураадан кылган чөкпээн келгеннер дыка сонуургаан. Киришкеннер тус-тус акша шаңналын алганнар.

Ниитизи-биле Улуг назылыглар хүнүнге тураскааткан "Күстүң хайыралы" делгелге дыка эки эрткенин, маңаа секретарь Анна Туматтың база библиотекарь Валентина Оюннуң кызымак ажылын демделээри артык эвес боор.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

БУТ БӨМБҮҮНҮҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бут бөмбүүнге кубогу болгаш шаңналы дээш, чылдың-на болур ол маргылдаа бо чылын 8 шыырак дээн командаларның аразынга, паркта "Хүреш" стадионунга октябрь 5-9 хүннеринде болуп эрткен.

Маргылдаа бөлүктеп ойнаар арганы шилип алган. Бирги бөлүкке: "Саяны" (Кызыл), "Дөгээ" (Кызыл), "Хемчик" (Кызыл-Мажалык), "Кара-Даш" (Ак-Довурак) таварышканнар. А ийиги бөлүкке: ФК "Мажалык" (Кызыл), "Динамо" (Кызыл), "Бай-Тайга" (Тээли), "Барыын" (Кызыл) ужурашканнар.

Баштайгы изиг демиселдиң түңнелинде бирги бөлүктен, бирги черни "Дөгээ", ийигизин "Кара-Даш", үшкүзүн "Хемчик" алган. Ийигизинден бирги черни ФК "Мажалык", ийигизин "Динамо", үшкүзүн "Барыын" ээлээн.

Чартык финалдың түңнелин көөрге мындыг: "Кара-Даш" биле "Динамо" ойнаан, «Кара-Даш» «Динамога» уттурган. "Мажалык" биле "Дөгээ" ойнааш, "Дөгээ" "Мажалыкты" 3:1 санга удуп алган.

Финалга шыырак дээн дөрт команда шаңналдыг черлер дээш ойнап эгелээн. Бир дугаарында үшкү, дөрткү черлер дээш "Кара-Даш" биле "Мажалык" ойнаан. "Мажалык" "Кара-Даштты" 5:3 санга удуп алгаш, үшкү черни ээлээн. А бирги, ийиги чер дээш "Динамо" биле "Дөгээ" ойнаан. "Динамо" "Дөгээни" 3:1 санга удуп алган.

Ынчангаш бо чылын Чазак Даргазының кубогу болгаш шаңналы муң долларны "Динамо" командазының ойнакчылары алган. Ийиги, үшкү черни алган спортчуларны спортчу костюмнер-биле шаңнаан.

Тывада бут бөмбүү амдаа шуудап сайзыраваанын ону көрген кижилер боттарынга түңнеп, эскерген чадавас.

Алдын-оол ОНДАР.

ТИИЛЕЛГЕЛИГ ЧАНЫП КЕЛГЕН

Кызыл хоорайның № 12 муниципалдыг школазының 10-гу клазының өөреникчизи Альберт Монгуш самбо хүрешке Россияның бирги чери дээш болган маргылдаага, 42 кг чедир деңзиге бирги черни алгаш, Күш-культура болгаш спорт талазы-биле федералдыг агентилелдиң удуртукчузу В.А.Фетисовтуң холундан бирги чергениң диплому болгаш музыкалыг төп-биле шаңнаткан. Россия Федерациязының Саратов облазында наркотиктерниң сайгарылгазын контрольдаар талазы-биле Федералдыг албанның эргелели наркотиктерге удур акцияның профилактика ажылынга идепкейлиг киришкени дээш, тиилекчини хүндүлел бижик-биле шаңнаан, а тренер Вячеслав Монгуш самбо талазы-биле Россияның тиилекчи тренери деп медаль-биле шаңнаткан. Тренерниң өөреникчилери Сергей Ховалыг, Айдың Ховалыг 55 кг деңзиге 6 дугаар черни алган.1989-90 чылдарда төрүттүнген оолдарның аразынга Россияның бирги чери дээш маргылдаа 2005 чылдың сентябрь 28-тен октябрь 3-ке чедир Саратов хоорайга болуп эрткен.

Тыва Республиканың самбо болгаш дзюдо талазы-биле федерациязының мурнундан, Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак байыр чедиргеш, белектерни тывыскан

Бистиң корр.

Шыңгыы чугаа

ДАРААЗЫНДА ПРЕЗИДЕНТ— ШОЙГУ?

"Ромир мониторинг" шинчилел холдингизиниң социологтарының дыңнадып турары-биле алырга, Россияның чурттакчылары 2008 чылда чурттуң Президентизинге Сергей Шойгуну көрүксеп турарлар. Чонга айтырыглар салып шинчилээрге, ол үгле 12 хуу алза-даа, ооң көргүзүү чурттуң өске көскү политиктерин ажып кааптарынга дөмей-ле четчир болган.

Социологтуг шинчилелдер езугаар, ийиги черни Юрий Лужков алган. Эрткен үс чылдың 90 чылдарында Москваның мэриниң ат-алдары чуртка канчаар-даа аажок билдингир апааргa, ону дараазында болур Президент соңгулдаларынга киириштирбес дээш, Россияның бирги Президентизиниң командазы дыка-ла кызып "ажылдааннар". Юрий Михайловичиниң "кырынче хөй бок төп" эгелээрге, ол Президент соңгулдаларынга киржир күзел чогун илереткен. Аңаа бодааргa, Владимир Жириновский Президент соңгулдаларының доктаамал киржикчизи. Маңаа чөптүг чорукту сагып, чуртта ооң талалакчылары хөй дээрзин айтыр апаар. Сөөлгү Президент соңгулдаларынга киржир изиг күзелин илеретсе-даа, ооң соонда "мени, көскү политикти, өлүрер деп турар" деп чылдагааннааш, орнунга бодунуң камгалакчызын киириштирген. Владимир Жириновский "РОМИР мониторинг" холдингизиниң сөөлгү шинчилелдеринде хүндүлүг үшкү черни алган.

Россияның чурттакчылары күрүнеңиң келир үедеги баштыңы чүнүң-даа мурнунда улусту уштап-башкарып шыдаар болгаш чоннуң берге айтырыгларын билип, оларны шиитпирлептер аргалыг турар ужурлуг деп чугаалааннар. Чурттакчыларның санап турары-биле алырга, Сергей Шойгуда ол шынарлар бар. Президент чонга чоок болгаш профессионал болурундан аңгыда, шынчы, чөптүг болгаш чурттуң мурнунда салган сорулгаларны чедип алыр дээш кызып ажылдаар күзелдиг болурун чурттакчылар күзеп турарлар.

Юрий КӨК-ООЛ,
Төп парлалганың материалдарын ажыглаан.

Фонд тургустунган

ДЕТКИИРИН ДИЛЕДИМ

Эрткен чылын Тыва Республиканың Инновация болгаш инвестиция яамызының чарлааны конкурска киришкеш, "Тыва Республиканың чурттакчы чоннарының үндезин культуразын хөгжүдер фонд" деп аттыг төлевилел тургускаш, тиилекчилериң бирээзи болуп, Чазактан тускай шаңнал алдым. Оон эгелээш, бо чоокку үелерге чедир фондунуң бүрүткелин эртип турдум. Ам ол ажыл доозулган — Фонд күрүне бүрүткелин эрткен, банкыда бодунуң агар санын ажыткан, идепкейлиг ажыл-чорудулгазын эгелээринге белен.

Хөй националдыг күрүне болур Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылда үндүргени "Россия Федерациязының чоннарының национал культуразын катап диргизер болгаш хөгжүдер фонд тургузар дугайында" доктаалынга дүүштүр бо фондуну тургускан. Бистиң республикавыс база-ла хөй националдыг чурттакчылыг, мында тозан ажыг янзы-бүрү национал чоннарның төлээлери чурттап турар. Ниити чурттакчы чоннуң көвей кезии (чеден хире хуузу) тывалар болур. Ындыг болганда, Фонд чүнүң-даа мурнунда тус черниң төөгүден тура үндезин чурттакчылары — тыва чоннуң улусчу культуразын, чаагай ужур-чаңчылдарын, ус-шеверин, кайгамчык бойдус байлаан катаптаттынмас уран чүүлүн сайзырадып хөгжүдер, дараазында салгалдарга дамчыдар кол сорулгалыг. Тыва улустуң үндезин культуразының айтырыгларынга хамаарышкан эртем-практиктиг чыыштар, конференция эрттирери, ол талазы-биле ном-дептер үндүрери болгаш чонга тарадыры — фондунуң ажыл-чорудулгазының бир кезии. Оон аңгыда фондунуң сорулгаларының аразында шыдал-быразы кошкак өг-бүлелерге, өскүс-чавыс ажы-төлге янзы-бүрү байырлалдар, куда-дой, орнукшудулга дээн чижектиг улуг чарыгдалдыг найыр-дойлар эрттиреринге бүгү талазы-биле боттуг дузаны чедирери дээш, оон-даа ыңай.

Фондунуң кожуун бүрүзүнге салбырлары ажылдаар апаар. Бир эвес ажыл-агый талазы-биле көөр болза, Фонд дээрге хүн бүрүде-ле улам хөй кижилерни ажыл-агыйже хаара тудуп, үзүктел чок өзүп сайзырап турар бүдүрүлге-дир.

Амгы үеде Фонд үгле агар санын ажыдып, күрүне бүрүткели эрткен боордан башка, эт-хөреңги болгаш доктаамал ажылдаар оран-сава чок байдалда. Устав езугаар фондунуң эт-хөреңгизи бодунуң ажыл-агыйындан алган орулгазындан болгаш албан организация база амы-хууда хамаатыларның эки тура-биле өргээн эт-севи, акша-төгерииннен турғустунар. Ынчангаш Фонд бодунуң идепкейлиг ажыл-чорудулгазын эгелээр дээш оран-сава хөлезилеп алырынга, эге дээрезинде херек эт-херексел тыптынып алырынга, "Чону — чоорган, хөйү — хөйлең" деп үлегер домакка даянып, хөй-ниити организация партиялар удуртукчуларын, депутаттарны, ниитизи-биле бо ажыл-үүленің чугулазын үнелеп билир буянныг сеткилдиг кижи бүрүзүн бодунуң шыдаар шаа-биле дуза кадарын дилеп тур. Амгы үеде фондунуң адрези: **Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 1 "а".**

Агар санче шилчиткен акшаны Фонд декабрь айның ортан үезинде орулгалыг кылдыр эгидерин магадылап турар.

Алексей ТЕВЕК,
Фондунуң удуртукчузу.

Елизавета Боракаевна Салзынмаа — юбиляр!

Тыванын күрүне университединиң филология факультединиң тыва дыл кафедразының доцентизи Елизавета Боракаевна Салзынмаа октябрь 12-де 75 харлаан.

Е.Б.Салзынмаа Кызылдың башкы институдунга 1954 чылда Ленинградтың Күрүне Университединиң Чөөн чүк факультедин доосканының соонда ажылдап эгелээн. Филология факультединиң эң баштайгы деканы. Дараазында чылдарда деканның өөредилге ажылының талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап турган. 1964 чылда тыва дыл болгаш литература кафедразы тургустунган. Оон эгелээш Е.Б.Салзынмаа ук кафедраның улуг башкызы, доцентизи.

Е.Б.Салзынмаа 20 хире эртем ажылдарының автору. Профессор Ш.Ч.Сат-биле кады бижээни "Амгы тыва литературлуг дыл. Фонетика, лексика, морфология" деп өөредилге ному амгы үеде-даа "Тыва дыл болгаш литература" деп салбырда өөренип турар сургуулдарның кол даныр ному болуп турар. Ол элээн хөй программаларның болгаш "Сопоставительная грамматика тувинского и русского языков. Фонетика, морфология" деп үнелиг ажылдың автору.

Е.Б.Салзынмаа дыка хөй башкыларның башкызы. Ол амгы үеде тыва дыл кафедразында ажылдавышаан. Ажылынга чедиишкиннери дээш "Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы", "РСФСР-ниң Улус өөредилгезиниң тергиини" деп хүндүлүг аттарның, В.И.Лениннің 100 харлаанынга тураскааткан юбилейлиг медальдың эдилекчизи.

Юбилейин таварыштыр Улуг башкывыс, эртемденивис Елизавета Боракаевна Салзынмаага изиг байыр чедирбишаан, кадыкшылды, бедик тураскаан салбазын йөрээдивис.

Тыва дыл кафедразының башкылары.

Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдер яамы болгаш ТР-ниң биче сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд, 2005 чылда чээли организацияларындан биче сайгарлыкчыларның субъектилериниң алган чээлизиниң талазы-биле хуу төлээриниң чарыгдалының чамдыызын эгидеринге, күрүне деңнелиниң хемчээлинге биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериниң деткимче конкурузун эрттирер.

Конкурсту **октябрь 13-те, 14 шакта** ТР-ниң Чазааның бажыңынга эрттирер.

Тес-Хем кожуун чагыргазының социал хөгжүлде килдизинин **Самбылак Бакаагайевна АМАГАЛАННЫҢ** адынга тывыскан «Күш-ажылдың хоочуну» шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

Мал оору шеглеп турар

Бий-Хем кожуунну Сесерлиг сумузу кожуунда эң хөй малдыг суму болур. Шынап-ла, сөөлгү чылдарда суурнуң чурттакчыларының хөй кезии эвээш-биче малды тудуп, дузалал ажыл-агыйын сайзырадып турар. Хүрең-оол Салчакович Лакпа биле Каадыр-кыс Салчаковна Монгуштар саап ижеринге четчир кылдыр инек малды тудуп, харын-даа чайын өреме, саржаан белеткеп ап, ажы-төлүнче чоргузуп берип турарлар.

Хүрең-оол Салчакович боду бөгүнде хүндүлүг дыштанылгада, ол бүгү назынында "Саянский" совхозка трактористеп, комбайнерлеп, шаңнал-макталдарны чаалап ап ажылдап келген. Өгнүң херээжен ээзи Каадыр-кыс Салчаковна алызындан шевер, ынчангаш өг-бүленің дузалал ажыл-агыйындан аңгыда идик-хеп даарап, чоннуң чагыгларын база күүседип берип турар. Олар кыжын малдың чиир сиген-ширбиилин четчир кылдыр белеткеп алган.

Хүрең-оол Салчакович суурнуң амыдыралын сонуургадып ора, мал ажылынга кижиниң ырмазын сыгар кара чаңгыс шаптараазын — оор чорук оларда чүгээртеп, өршээлдиг апарганын онзалап айытты. Ынаар мал оору шеглеп турарынга сумунуң чагырга даргазы Тайбың-оол Салчакович Бадарчының ажылижинге бердинген болгаш негелделиг чоруу, оор талазы-биле хыналданы күштелдирип ажылдап турары улуг салдарны чедирип турарын олар, чурттакчы чон үнелеп демдегледи.

Санчай САТ.

Эрзин кожуунну Төлээлекчилер Хуралы, кожуун чагыргазы күш-ажылдың хоочуну, «Улус өөредилгезиниң тергиини», Эрзин школазының эге класстарның хоочун башкызы

Зинаида Хурен-ооловна ДАЖИНМАЙНЫҢ

үр болгаш аар аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ажыл-төлүнге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг кылдыс — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр кылдистери —1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7473. Чагыг 115.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыш болур. Айыгтынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.